

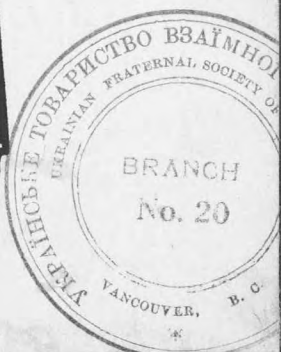
В П
1155

ЛЕВЧАКОВСЬКИЙ (†)
ТА
ДЯРОСЛАВ ХМІЛЕВСЬКИЙ

В П

1155

КНАЖИЙ РАДИЧ

200

1155

ВН

фонд Библиотеки

1960

КНЯЖИЙ ГАЛИЧ

ЛЕВ ЧАЧКОВСЬКИЙ (†)
та
Д-р ЯРОСЛАВ ХМІЛЕВСЬКИЙ

КНЯЖИЙ ГАЛИЧ

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО АРХІВУ-МУЗЕЮ
ЧІКАГО — 1959

Меценатові Української Культури Д-рові Мирославу
Сіминовичеві присвячує

А в т о р

Накладом Українського Національного Музею
в Чикаго

Тираж 1.000 примірників

ПЕРЕДМОВА

«Старинний Галич, великий, багатий,
Обіймав простір на п'ять годин году,
Вбирався в красні, золоті шати,
Багатством ткані згори аж до споду.»

Так оспівував колишню столицю Галицько-волинської Держави А. Могильницький у своїй поемі «Скип Манаявський». А сьгоднішній його дослідник, київський археолог В. К. Гончаров називає княжий престольний город Галич «одним з найбільших міст древньої Русі, що не мало собі рівних серед древніх міст Подніпров'я і Подністров'я» (Археологічні пам'ятки УРСР, 5, Київ 1955, 22-31; Древній Галич, Вісник АН УРСР, 1, 1956, 61-67).

Справді, дотеперішні розшуки в терені та археологічні розкопки виявили, що старий Галич займав коло 40 кв. кілом. простору своїм княждвором, осідком церковної влади, пригороддям, підгороддям, базаром, боярськими, купецькими та міщанськими дворищами, виробничими дільницями, церквами й монастирями.

Одначе після нищівного татарського нападу в 1240 р. княжий Галич став швидко підупадати і згодом пішов до тої міри в забуття, що в другій половині XIX ст. визначення його місця в терені стало вже темою завзятих спорів між дослідниками української старовини. Один з них (А. Петрушевич, 1850) бачив його в сьгоднішньому містечку Галичі на Дністрі, другий (І. Шараневич, 1880) приміщував його біля сусіднього з Галичем села Залукви, третій (О. Чоловський, 1890 — за ним пізніше Й. Пеленський, 1911) розташовував його на терені сьгоднішнього села Крилоса, що лежить 6 км. на південь від м. Галича. Всі вони шукали, перш за все, останків колишнього кафедрального Собору Галича, що — за літописним оповіданням .. стояв як могутня твердиня в самому центрі городу.

Розшуки за княжим Галичем в терені припинила була перша світова війна і тільки у 1925 р. відновили їх полум'яний любитель української старовини Лев Чачковський із Станиславова, що пізніше досліджував також поземелля княжих городів Теребовлі (1931), Звенигороду (1932), Белза (1932) та Буська-Бужька (1933 — там і помер), та д-р Ярослав Хмільевський з Крилоса. Оба вони досліджували поверхню широкого поземелля стародавнього Галича, систематично переглядали цілий терен від р. Лімниці на заході по битий шлях Галич-Станиславів на сході, не поминаючи й розлогих лісів, докладно розшукували останки давніх земляних і водних укріплень та доріг, дискусійно реконструювали їхній біг та стратегічне призначення і в зв'язку з тим дали подрібний опис здогаданого образу битви князя Мстислава Мстиславича з уграми та галицькими воїнами в 1219 р. Далі оба дослідники віднаходили місця колишніх численних церков княжого Галича та десятки давніх могил, виснювали топографічні назви піль та урочищ — і у висліді своєї кількітної (1925-1930) цвітотної праці дали докладну, у великому, катастральному маштабі виготовлену карту всіх нерухомих пам'яток княжого Галича, з об'ємним детальним текстом, закінченим у 1932 р., що після смерті Л. Чачковського (помер 1933 р.) був виданий д-р Я. Хмільевським окремою книжкою: КНЯЖИЙ ГАЛИЧ, Станиславів 1938.

Тією важливою працею вони оба підготували і значно влеклиши мої дослідни-розкопи на терені княжого Галича-Крилоса в рр. 1934-1941, завершені відкриттям фундаментів княжого Успенського Собору з пол. XII ст. та кам'яного саркофагу-домовини з тлінними останками його великого фундатора князя Ярослава Осмомисла (СТАРИЙ ГАЛИЧ, Краків-Львів 1944).

Це був перший період систематичних досліджень з головною метою точної локалізації княжого Галича в терені. Ті дослідження продовжують тепер (1951) київські археологи на терені Крилоса й Підгороддя, користуються багатими у вислід давнішими тереновими працям, а проте в своїх публікаціях не згадують прізвищ своїх попередників.

В історії української археології, головню в її початковому періоді, видатну ролю сповняли любителі старовини, що з сутінків глибокої давнини добували сліди життя-буття своїх предків, найдавніших жителів Батьківщини. Їхні заслуги для розвитку археологічної думки в Україні відкрили для них окремі сторінки, почесні місця в стародавній історії українських земель. До ряду таких звеличників ріднього минулого належать теж оба тут названі дослідники старого Галича — радн. Лев Чачковський та д-р Ярослав Хмільевський.

Щирим серцем вітаю друге, д-ром Я. Хмільевським доповнене видання «КНЯЖОГО ГАЛИЧА» як вартісний, необхідний посібник для дальшого досліджування історії княжого столичного городу Галича.

Торонто — Канада

Д-р Ярослав Пастернак

березень 1959.

ВСТУП

Публікація, яка оце виходить у світ, є властиво справленим і доповненим передруком розвідки, виданої під заголовком «Княжий Галич» у Станіславові в 1938 р.

Був це результат праці в терені, який обмежувався до опису об'єктів, знайдених на поверхні землі, до їх зарисовання та занесення на мапу. Праця була доповнена назвами піль, церквищ, монастирів, доріг, рік і т. д. Також подані в ній є теренові вияснення подій, збережені в історичних джерелах.

На терені цілої північної та південної Америки знайшовся тільки один екземпляр тієї праці в ред. Івана Ставничого з Клівленду, котрому на цьому місці складаю сердешну подяку за випозичення, як також за справлення стилістичних і мовних недотягнень.

Причини, чому я рішився перевидати цю розвідку, хоча б у формі фейлетонів, такі:

Поперше, як я згадав, існує на Заході лиш один підручник, а доля тих, які могли б бути в краю, мені не znana. Відомо мені, що з накладу 2.000 примірників — 1500 знищено під час першої московської інвазії в 1939 р.

Подруге, оригінальні мапи та рисунки, які тільки частинно використані в розвідці, заховалися в більшій частині в національному музеї ім. Митрополита Шептицького у Львові та про дальшу їх долю мені нічого не відомо *). Можливо, що стрінула їх доля, подібна до інших.

Потрете, минуло вже майже 30 літ від часу дослідів у поземеллі і багато об'єктів сьогодні вже трудно буде знайти в наслідок нівелюційних робіт (кологоспи) та природних пошкоджень.

Багато проблем, які нашою працею в поземеллі не могли бути розв'язані, вияснено розкопками спеціалістів археологів, головню в капітальній праці проф. д-ра Я. Пастернака. Археологічні праці не припинились та ще й тепер веде їх київський Інститут Археології Академії Наук УРСР при співучасті львівського відділу *).

Та ще одне. Під час наших дослідів над поземеллям ми мріяли і плянували створити історичний заповідник на терені старого княжого Галича (малий, середній та великий плян)

Одначе зрозуміло, що з огляду на фінансові та політичні труднощі ті мрії не здійснились. Вірю, що Бог дозволить їх здійснити, коли на наших землях відновиться Українська Держава.

Генритон, дня 27. серпня 1956 р.

Д-р ЯРОСЛАВ ХМІЛЕВСЬКИЙ

*) Д-р Ярослав Пастернак: Галич — найбільший княжий город. «Свобода». Рік LXIII, ч. 132.

*) Дивись: Волод. Дорошенко: До справи львівських бібліотек і архівів. «Америка», рік XLV, ч. 160.

І. Ч А С Т И Н А

ПОЗЕМЕЛЛЯ.

Столиця Галицької Землі займала простір приблизно однієї квадратної милі (7 кв. кілометрів), замкнений від північного сходу рікою Дністром та від північного заходу його празою притокою Лімницею. Простір цей перетинає через половину ріка Луква, яка пливе рівнобіжно з Лімницею і трохи пониже тієї, біля нижнього містечка Галича, впадає в Дністер. Лімниця в долішньому бігу називається також Чва. Це безперечно давніша місцева назва, яка мала висловлювати прикмету гірської ріки, а саме нагле піднесення стану води після сильних дощових опадів. Назва ріки Лукви мала окреслювати характеристичну прикмету річища. В нижньому бігу в околиці Крилоса й Галича, є в ріці кілька доволі глибоких місць (5 м. і більше); коли стан води в ріці низький, тоді зібрана в глибоких місцях вода має вигляд тванню покритих озерець.

Поземелля творить височину, повсталу з кінцевих відгалужень гірського кряжа Карпат, що від південного заходу входить у кути рік. Одно таке відгалуження виповняє кут, утворений Дністром та Луквою. Воно закінчується при гирлі Лукви горою (222 м.), де над містечком Галичем стирчать звалища польського старостинського замку. В напрямі на схід височина спадає високими берегами до Дністра. Згадана частина території має найвище положення, вона переважно заросла лісами та поперетинана поперечно глибокими ярами й дебрами.

Сподом такого яру спливає до Лукви, 5 км. від її гирла «Мозолів потік» *) і відтинає частину височини, у вигляді значного узгір'я, т. зв. Криліську гору (320 м.). Дальшу, східню частину перетинають потічки Лазарівка і Кам'яне, що впадають до Дністра, перший повище села Пітрича, другий біля села Козини. Від південної сторони височина підіймається до найвищої точки (322 м.), творячи Сілецьку гору, з дуже широкою підставою. З вершка гори є просторий вид на розстелену біля її підніжжя долину р. Бистриці та південну околицю.

*) Потік одержав назву від назвища колишнього мешканця Крилоса. В метрикальних книгах недалекої громади Козини з 1778 року приходять назвища: Димитрій Мозол, *Helena Mozol filia Demetrii*.

Друге відгалуження гірського кряжа Карпат виповняє простір, замкнений Луквою, Дністром і Лімницею. Височина спадає стрімкими берегами до Лімниці та обнижується лагідно-хвилясто в напрямі до Лукви. Вона закінчується повище гирла Лімниці горою Св. Станислава (291 м.), названою так від невеликої оселі. Височину перетинають два невеликі потічки. Перший випливає від сторони лісу під Соколом і в дальшому бігу граничною лінією комарівської та підгородецької території доходить до Лукви. В перехованій у львівському городському архіві (том 567, стор. 43-44), а властиво в її пізнішій транскрипції, потічок є названий «Potokiem Hlimencem». Назва, зіпсована в транскрипції переставленням букв, звучала безперечно: Гільменець (Ільменець). Сьогодні називають потічок «Керничним потоком». Другий потічок, Дунаець, випливає з лісу «Дуброва» та впадає пониже присілка Четвертки до Лукви.

Біля 7 км. перед гирлом Лімниці, на її правому березі, підіймається Сокільська гора (304 м.).

Менше-більше в тому ж віддаленні від гирла ріки Лукви на правому її березі, повище гирла допливу Луквиці, підіймається Вікторівська гора (241 м.).

Лінія, поведена від Сокільської гори через Вікторівську, а потім по другому боці Луквиці вздовж границі вікторівської та сілецької території, зглядно потоку «Кам'яне» аж до його гирла, творить підставу чотирикутника (трапеза), замкненого ріками Дністром та Лімницею. Ріки з високими, стрімкими берегами були природними перешкодами, що від сходу, півночі й заходу утруднювали доступ до розбудованої на тім просторі княжої столиці.

На лівому березі Дністра, напроти містечка Галича, простягається далше в напрямі на північ галицько-бориницька улоговина, чи кітловина. Від сходу замикають її узбіччя подільської височини, що творять видовжений хребет із частинами: «Винною горою» або «Виноградом» (326 м.) повище Хоросткова, і «Касовою горою» (337 м.) повище Болшова. Підніжжям височини пливе від півночі Гнила Липа, що пониже Болшівців перетинає кітловину та перед селом Тустанем, трохи нижче Галича впадає в Дністер. Частина мочаруватої рівнини, положена між селами Поплавниками та Демешківцями, по лівому боці гостинця, що

веде до міста Бурштина, згадується з літописак під назвою «Бикове болото».

В дальшій околиці Галича стрічаємо цікаві топографічні назви:

В Брині: «Галицькі окопи», під Войниловом: «Галицька керниця», в Селищах частина лісу: «Галичанське», і частина комарівського лісу від сторони бринської границі: «Галицька брама». Назви вказують, що старий Галич був територіяльно дуже широким поняттям, а його передмістя та підміські оселі сягали далеко поза межі столиці. Назва «Галицька брама» служила мабуть давніше на означення місця, де давній шлях з Угорщини, «Руський Путь», доходив від сторони Калуша лівим берегом Лімниці до села Перевізця, й потім, переходячи ріку, підіймався на протилежний високий берег Чви (350 м.). Станувши на тім місці, подорожній бачив перед собою перші дома галицького передмістя, а у віддалі, на Криліській горі, княжий город. Це місце перед століттями представлялося як вузький проміж між Лімницею та Комарівськими багнами, що вів на територію столиці й тому названо його «Галицькою брамою». Балачки про справжню, муровану браму треба вважати нестійними, виниклими пізніше для пояснення незрозумілої загаломі давньої назви. На місці не знайдено ніколи слідів будови, а є там лише частинно розкопана могила, що могла служити колись як стражниця або дороговказ. Перед кількома роками (перед 1928 р.) поставило на могилі управління лісу незелику дерев'яну будку.

Протягом століть поземелля значно змінилося. Передусім змінила річище ріка Луква. Минаючи стрімку північну узбіч Викторівської гори, давнє річище вигиналося в напрямі на північ та доходило на територію нинішнього села Підгороддя до т. зв. Стінки, яка видовженим ступенем спадає від сторони поля «Підсадочна». В дальшому бігу, вздовж «Стінки», ріка допливала там, де сьогодні стоять при гостинці перші хати Підгороддя, і щойно за тими хатами наближалася до Криліської гори. Поле Тарасів, положене при комарівській і викторівській границі, творило давніш один більший лан. Сьогодні воно перетяте новим річищем Лукви на дві частини, що мають таку саму назву. Дальше, а саме від того місця, де є брід і кладка в селі Підгородді, аж по млинівку, Луква — внаслідок безнастанного обривання лівого

берега — відсунулася значно від Криліської гори. Далі ріка віддалилася від узбочі гори «Іванівське» та від дальшої узбочі гори Лисої, а тим самим відсунулося дещо гирло потічка Дунайця, що сьогодні допливає до сильно вигнутого коліна ріки. На території села «Залуква» ріка, під час більшого стану води, раз-у-раз споліскує горішню верству лізого берега та через те утворилися там більші прибережні неужитки. Один такий зарінок утворився напроти гори Калинівки. Вода обернула в нівець там цвинтар колишньої Богоявленської церкви та відтяла значну частину ниви, званої «Богоявленське». Другий зарінок, званий «Бахорівка», розтягається майже до галицького моста на ріці Лукві.

Річище Луквиці, правої притоки Лукви, мабуть уже в пізніших часах підсунулося при гирлі більше до узбочі «Вишньої Поляни» та відтяло значну частину нижче положеної ниви «Покрова». В долишньому бігу, при перших хатах Викторова, річка Луквиця знайшла собі щілину в скелі правого берега і її віднога перепливає підземним каналом на просторі 1 1/2 км. попід скелею «Викторівської Стінки», потім криліської «Вишньої Поляни» та щойно недалеко перших хат Підгороддя спадає з отвору в скелі до Лукви.

Ріка Дністер плила давніше в околиці Галича численними меандрами. Пізніше вода переломила в деяких місцях закрути (оболоння «Перелома» біля Гановець і Поплавник) і таким чином річище значно вирівнялося; осталися лише вздовж берегів каблукувато вигнуті сліди старого річища. Деякі з них постійно наповнені водою творять «криві озера»; вони замикають частини прибережних пасовищ під назвою «Клинів», «Клинівці» (біля Острова, Тустаня та Дубовець). Допливаючи до Галича, Дністер підсунувся ближче гори св. Станислава та наблизився дещо до Замкової гори, віддаляючись рівночасно від передмістя Запаркання.

Річище Лімниці також змінилось, а при гирлі вигнулося більше на схід під самий спад гори св. Станислава.

На території старого Галича не було, певна річ, засаджених лісом просторів, так, як сьогодні. В мапі Бопляна: «*Ucrainae pars que Rokutia vulgo dicitur*» із 1650 р., не означено в околиці Галича взагалі ніяких лісів. Митрополичий ліс «Дуброва», що з частиною лісу від сторони села Сокола займає значний простір (750 моргів), існував давніше лиш як невеликий гайок

від сторони Лімниці та Сокола. Частина лісів «Кирилівка», «Копань», «Залуківські й Равлові полянки», «Стожерище», «Трусів Горб» були ще перед кількадесятьма роками тільки рідко зарослі та кошено там траву. Частина лісу (з ревіру *) у південно-західньому куті називається «Підсадочна», так, як межуючі поля, й була мабуть частиною більшого орного комплексу. Криліську гору називали давніше зчаста «Лисою» та щойно перед 50-тьма роками покрито лісом її західній похил. Тоді засаджено деревами великі вали на «Качкові» та «Стависьках», і залісено енкляви на «Іванівським», «Гречищі», «Турковій» і «Пасіщі». Згадана вже передніше частина гористого берега над Луквою, відмежована від «Іванівського» «Гудьковою» деброю, називається «Лиса гора» та сьогодні вона ціла заросла густим лісом. Залісені узгір'я по правому боці Мозолевого потоку визначаються ще й сьогодні рядом просторих полян: «Прокаліїв сад» **), «Убіч», «Штепанівка», «Гречище» та «Іванівське». Всі ці узгір'я, колись забудовані, входили в обсяг галицьких укріплень і тому не могли бути зарослі лісом. Так само на дальшій території поза зовнішніми валами, де сьогодні простягаються галицькі та криліські ліси, мусіло бути одверте передпілля. Невеликі залісені простори могли бути щойно на дальшій території, ближче Пітрича та Козини.

*) Лісовий ревір, або ревіра — простір лісу, належний до одного власника та відданий під нагляд одному лісничому як окрема лісова округа.

***) «Прокаліїв сад» — скорочена через пропущення редуплікацій давніша назва: Пророка Ілії сад.

ДОІСТОРИЧНА ДОБА ГАЛИЧА.

Заки приступимо до опису збережених у поземеллі пам'яток княжої столиці, доцільно буде згадати, що терен цей був здавна замешканий і що сліди доісторичного побуту часто знаходяться.

Предмети матеріальної культури, як наприклад кам'яні сокирки, кремінні ножики, товчачки, пряслички, зернотерки, черепки глиняних посудин тощо, часто знаходяться при земних роботах і фахових розкопах. Бронзові предмети і грецькі та римські монети з першого, другого й четвертого століття, називані місцевим населенням «Івановими головками», як також археологічні нахідки при розкопах, указують на пізніші часи та зв'язки з чужими країнами. Зацікавлених відсилаємо до джерел, поданих у бібліографії. На увагу заслуговують т. зв. «Вовчі ями», чи «Вовчі доли», які чи не будуть останками давніх доісторичних землянок. Вони є симетрично круглі, у промірі приблизно 8 м., і з гладкими, прямовісними стінами пів і більше метра глибини. Одна така яма знаходиться в північно-західній узбочі гори Іванівське, у віддалі 80 м. від висипаної там більшої могили; дві інші — на парцелях М. Бойчука на Стависьках, повище «Вишньої поляни». Дві чотиробічні ями (7 х 7 м. ширини та одного метра глибини) знайдено в південно-східній околиці Галича, при краю «Пітрицької дебри», та ще одну, чотиробічну, на залуківському полі «над Борщевом», оподалік румовища церкви св. Кирила й Методія, ближче ріки Лімниці. Врешті як сліди такого доісторичного побуту перелічимо знайдені в ближчій та дальшій околиці Галича — городища, могили і гунища.

Г о р о д и щ а.

Ці найдавніші твердині представляються як доволі великі земляні насипи, уладжені звичайно на узгір'ях або на щовбах, у куті двох рамен яру, виробленого бїжучою водою. Проф. Володимир Антоневиц кладе часть будови переважуючого числа

городищ на наших землях на кінець залізного т. зв. римського періоду та на ранню княжу добу *).

1) **Пітрицьке городище.** Понад селом, розбудованим при березі Дністра, підіймається глиняста гора, звана «Над хатами». Гора є відтята від дальшої, південної частини високого берега, де давніше стояв старий монастир, глибоким яром. Вершок гори «Над хатами» є скісно стятий до південного сходу й обведений валком, вигнутим у вигляді підкови, так, що обидва закінчення доходять до краю стрімкого спаду від сторони Дністра. Довжина валка 192 м., ширина валка з ровом 10 м., віддаль між обома закінченнями при краю косогору 80 м. Валок zdeформований стрілецькими ровами з часу світової війни. Від краю східної узбочі вершок рівно перетятий стрілецьким ровом. В угоді з 1556-го року, складеній воеводою Миколаєм Сінявським із пітрицьким мнастирем у справі відмежування пасовищ, названо гору «Над хатами» «Góra Horodyszczze». Лінія відмежування монастирських пасовищ означена в угоді так: «od góry Horodyszczza na dol, kędy yesth kinicza (криниця), postawionyesth kamyen yeden, a pothym daliej między loszamy (лозами) drugi kamyen postawion, a trzi kamyen za blothem v Dembo podlie drogi, która ydzie od Halicza ku monasthirv... і т. д. *). Крилошанин Петрушевич приймає, що в угоді є мова не про гору «Над хатами», а про гору, де стояв монастир, і разом вказує нічим не оправдане твердження, що колишні монастирські будинки стояли «серед подовгастих сплянтованих укріплень Городища». Мимоходом згадує крилошанин Петрушевич про укріплення на «сусідній горі», себто на горі «Над хатами» **). Твердження, а радше здогад крил. Петрушевича про існування другого, передісторичного городища на монастирській горі, полягає мабуть на помилці. На горі стояв тоді двір власників Пітрича, знищений потім у часі першої світової війни та сьогодні зовсім розібраний. У поземеллі нема ніяких слідів ані давніших монастирських будинків, ані «сплянтованих» укріплень. Є там лише слід давньої дороги, що виходила в південному куті монастирської площі в напрямі до Галича. При доро-

*) Włodzimierz Antoniewicz, *Archeologia Polski*, Warszawa, str. 290.

*) Облята Архіву городських актів у Львові в книзі *Ter. Halic.*, t. 54, pag. 351.

**) А. С. Петрушевич: «Вістник Народного Дому з 1888 р., ч. 12 і 13.

зі стоїть пень зрубаного величезного дуба, проміром 1.90 м. Той, хто списував угоду з 1556 року, мав безперечно на думці «гору над хатами» та назвав її зовсім правильно «городищем». Отож означена в угоді лінія відмежування виходила від гори «Над хатами», а саме від точки, де сплизає джерельна вода з узбочі монастирської гори у спід яру, та де, як сказано в угоді, поставлено перший камінь, далі переходила сподом яру в західньому напрямі до місця, зарослого лозами, де поставлено другий камінь, опісля зверталася в напрямі на південь до дороги, що виходила з монастиря на Галич та де під дубом поставлено третій камінь і т. д. Лінія відмежування обіймала таким чином монастирську гору разом із пасовищами, положеними далі на південь від сторони ріки «... až po dziewiąty kamyen kv brzegu Niestrowemu po wyssey Dubowiecz».

2) Городище в галицькому лісі «Воротиськах».

По правому боці дороги, яка йде від станиславівського гостинця в напрямі до Пітрича, у віддалі приблизно 650 м. від гостинця, є в лісі чотиробічна поляна, поверхнею приблизно півморґа. Від південно-західньої сторони поляна сягає краю неглибокого яру. Власник ґрунту, галицький міщанин Пашинський, пояснював, що перед кількадесяти роками були вздовж довших боків поляни два рівнобіжні вали, висипані первісно мабуть у вигляді видовженої підкови так, що обидва закінчення рамен доходили до краю берега яру. Пізніше вали розкопано та осталися лиш обі кінцеві частини зід сторони яру, довжини 40 м. і 8 м. Поза тим слід валу назначений у ріллі глиною іншої краски. Первісна довжина північного рамени була 150 м., південного 120 м., ширина валу 5 м., віддаль між обома закінченнями при краю яру 56 м. Назва частини лісу «Воротиська» взяла свій початок мабуть від того, що остали по обидвох боках вузької поляни різнобіжні рамена валів мали вигляд неначе воріт.

3) Сілецьке Городище. Городищем називають сьогодні частину поля, положеного в куті між станиславівським та викторівським гостинцем від сторони селянських лазів, а також частину самих лазів. Властиве городище положене в лазах, у куті між двома кінцевими відгалуженнями дебри «Кам'ене», у віддалі 100 м. від кілометрового знаку 480.5 станиславівського гостинця. Відтятий яром з двох боків трикутник, поверхнею приблизно 2 мор-

ги, замкнений від третьої сторони двома рядами легко вигнутих, рівнобіжних валів так, що закінчення валів доходять до краю обох відгалужень яру. Довжина обох валів по 120 м., ширина кожного валу 6 м., віддаль між обома валами 20 м.

4) **Городище в Селищах.** У південній околиці села підіймається гора «Городище», заросла лісом, із стрімкою, вривчастою узбіччю від сторони села. Частина стятого вершка гори, поверхнею приблизно 5 моргів, обведена валком у вигляді розширеної підкови так, що обидва закінчення валка доходять до краю стрімкого узбіччя. На вигнутті підкови вал перерваний спливаючою дощовою водою, що в тому місці виполоскала глибокий поперечний рів. Загальна довжина валу 270 м., ширина валу з ровом 12 м. При обох закінченнях вал перетятий лісовою дорогою.

5) **Городище в Брині.** На бринській території від сторони Боднарова там, де дорога повище мазурської колонії звертається в напрямі на схід, є сліди давніх укріплень. Місцева людність називає їх «Галицькими валами». Сьогодні є там властиво лиш один ряд валу, висипаний у **рівній лінії** краєм видовженого природного рова від сторони лісу «На клепках». Вал перетятий згаданою передніше дорогою на дві нерівні частини. Загальна довжина валу приблизно 450 м., висота валу в точці, де перетинає дорога, 2 м. По другій стороні валу є ерекціональне пасовище (лази) та там, за місцевою традицією, був «Золотий тік».

6) **Укріплення по лівому боці Дністра.** Про них є згадка в рукописних джерелах XVI-го та XVII-го століття. Грамота з половини XVI-го віку говорить про замкові сіножаті «серед окопів», а дві інші грамоти з 1721 та 1767 рр. подають вістку про сіножаті «між валами» за Дністром, цим разом францисканські, конвенту св. Хреста в Галичі *). Пошукування за укріпленнями були без висліду. Можливо, що останки валів були на території повище Заріччя та що вони були розкопані під час нізеляційних робіт при будові залізничного шляху і двірця.

*) Д-р Йосиф Пеленський, *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej*. Kraków 1914, ст. 89, ч. тексту XXI.

М о г и л и.

В околиці Галича нараховано поверх сотки могил та іншого роду схожих на могили насипів на полях і в лісах. Значна їх частина походить безперечно з передісторичної доби, а решта з княжих та пізніших часів татарсько-турецьких нападів. Тому, що часу походження без археологічних розкопів не далось означити, обмежуємося до загального їх вирахування *).

1) П'ять великих могил у викторівському лісі «Тиндикове» від сторони криліської границі. А. С. Петрушевич (Вістник Народного Дому з 1883 р., ч. 4. і з 1884 р., ч. 24) згадує про шість могил. Шоста була мабуть зовсім мала та по ній ледве слідостався. Могили розкопував Земендкий із Кракова в 1884 р., а знайдені предмети та урну з попелом неолітичної доби вивезено до Кракова (часопис «Діло» з 1884 р., ч. 105 і 106). Проф. Шараневич добачував зв'язок між згаданими могилами та «недалеким городищем» (укріплення криліської гори) і здогадувався, що саме до них може відноситися назва «Галичина Могила», що про неї є мова в Галицько-Волинському літописі під роком 6714 (1206 р.) **).

2) Одна могила на «Вишній поляні» в Крилосі, друга на парцелі Івана Межирицького від сторони лісу «Тиндикове», розкопана в часі першої світової війни та розорана. Знайдену шаблю з написом набув пізніше якийсь старшина австрійської армії, Українець.

3) Дві могили на сілецькому полі «Городищі» при краю селянських лазів у віддалі 120 м. і 240 м. від станиславівського гостинця; перша заросла деревами, друга розорана.

4) Одна могила у великих «сілецьких лазах», при лісовій дорозі, що від сторони криліського поля «за валком» доходить до місця зійськових бараків із часу першої світової війни.

*) Від 1934 р. розпочав свої систематичні розкопи д-р Ярослав Пастернак та означив деякі з поданих могил. Дивись: Ярослав Пастернак, Старий Галич. Краків-Львів, 1944 р., стор. 51-57.

**) Dr. I. Szaraniewicz, O rezultatach poszukiwań archeologicznych w r. 1884 i 1885, Львів 1888 р., стор. 81. Д-р Ярослав Пастернак розкопав та означив «Галичину могилу» на «Качкові». Виводи з 1935 р. автора «Старого «Галича», стор. 51-52, заперечують поглядам Шараневича.

5) Одна могила в «Козинських лазах» та одна в козинському лісі «Задні Стігли».

6) Одна могила в митрополичім лісі «Лазках» за «Мочарною», у віддалі 130 м. від кілометрового знаку 475.8 станиславівського гостинця.

7) Одна велика могила та біля неї друга мала в галицькому лісі «Глинне» по правому боці дороги до с. Пітрича, у віддалі 216 м. від станиславівського гостинця.

8) Одна могила в галицькому лісі «Воротиська» при пітрицькій дорозі, у віддалі кількадесяти кроків за «Городищем».

9) Одна могила в горішній частині Поляни «Юрїївське», розкопувана (Dr. J. Szaraniewicz: O rezultatach poszukiwań archeologicznych, 1884 i 1885 pp. стор. 76 і додаток до стор. 90).

10) Одна могила в північно-західній узбочі гори «Іванівське»,

11) Одна могила при гирлі потоку Дунайця, розкопувана (д-р Шараневич, оп. сіт., стор. 69). Могила сьогодні не існує, в наслідок обірвання берегів Лукви.

12) Одна могила на острові біля млинівки в Крилосі, розмита водою під час повені.

13) «Татарська могила» при горі «св. Станислав» при початку «Зломаного вивоза», розкопувана (д-р Йосиф Пеленський, Halič, стор. 88.). Могила пізніше зовсім розмита дощовою водою.

14) Одна могила в Підгородді при бічній дорозі, що попри шкільний город іде в напрямі на поле «над Коршмою» — розорана.

15) Одна могила на полі «Підсадочина» у віддалі кількисот кроків від лісу Дуброва, на межі ґрунтів Семка Фіголя, Григора та Михайла Маланіїв і Митра Качовського, розорана.

16) Могила в Підгородді над «Стінкою», на парцелі Василя Духовича, розорана.

17) Дванадцять могил у лісі «Дуброва», а саме: дві при краю лісу від сторони поля «Підсадочина», в місці, де є сліди стрілецьких ровів, одна в середній частині лісу від сторони мазурської колонії, одна велика могила пониже сокільської дороги, при краю лісу, розкопувана (А. С. Петрушевич, «Вістник Народного Дому» з 1884 р., ч. 23.), далі шість могил у південно-східньому куті і при перехресті головної лісової дороги з дорогою сокільською, одна могила в пункті, де головна лісова до-

рога перехрещується з головною лісовою лінією, і одна могила в частині лісу «Трусів горб». Проф Шараневич у своєму звідомленні (*Przegląd archeologiczny*, зошит III., стор 78) згадує також про 12 могил у лісі «Дуброва», однак на прилученій до звідомлення карті означає він на території лісу лише 6 могил, а решту на межуючих із лісом залуківських полях. При цьому означає як могили також насипи утворені звалами румовищ. Одна із згаданих передніше 6-х могил, висипаних у куті при перехресті доріг, розкопувана та невластиво скваліфікована як «*Fundamenta jakiejś budowli*», мабуть на тій основі, що в могилі знайдено більшу кількість рінжків.

18) Одна могила на полі під Соколом, при сокільській дорозі. В акті «*Opisanie ograniczenia wsiów Kryłosa i Podgrodzia*» з 20 липня 1787 р., долученому до т. зв Йосифинських метрик (архіз городських актів у Львові під ч. XVI. — 71) названо могилу «*Dupna mogiła, poprzy którą idzie soina (sic!) droga*».

19) Кільканадцять могил на комарівському двірському лані, на місці викорчуваного лісу від сторони Сокола. В люстраційнім акті галицького староства з 1556 р. означено це місце як «*Uroczysko w lesie za Sokolem*».

Петрушевич (Вістник Народного Дому з 1887 р., ч. 58) згадує про сім більших могил височиною до 12 стіп; одна з них мала бути розкопана в 1861 році та знайдено в ній більше число польських монет із XV-го століття. На місці прозірено, що сьогодні є там лиш одна більша могила під лісом, а 17 майже зовсім розораних; могло їх бути навіть більше.

20) Могили в Комарівському лісі, а саме одна на «Галицькій брамі», три у «Вузькому Трибі», дві у «Підконтроверсі горішньому», одна в «Малинівці», одна у «Вовчому Куті».

На комарівському полі «під Могилками» має бути також кілька могил.

21) У Викторіві: Одна могила від сторони Тязева, на Черніївці, дві могили на полі «Толока», одна на «Боднарівці», дві на «Сениківці», дві на лані при «Ставному потоці», одна на «Лазях», одна на полі «Могилки».

22) У Сапогові: одна могила в «Лазях над потоком», на parcelі Г. Вистовського, розорана, одна на parcelі В. Третяка, одна на parcelі Йосипа Черепія.

23) В Брині: одна могила на «Загумінках» від Боднарова, три на полі «Пасічна».

24) В Селищах: одна могила на «Іванечковій горі», друга на полі «Корінь».

25) У дорозі: кілька могил у частині лісу «Гунище».

26) В Демешківцях: одна могила на горі Олекси Куза та одна на полі «Могили».

27) Одна могила в Межигірцях «на Дубині» — розорана.

28) В Медусі: одна могила на «Лисій горі», друга при дорозі на «Дрищівку».

29) В Дубівцях: одна могила на полі «Баби», дві за «Млинцем», одна на горі «Магса».

30) У Водниках: одна могила на горі «Гікманці».

31) В Тязеві: одна могила на «Турецькому вивозі».

32) На стінній карті з XVIII-го ст. (*Mappa fundorum controversorum inter dominium Ostrow etc.*), перехованій в архіві управи митрополичих дібр у Львові, зазначені по лівій стороні Дністра: одна могила по лівому боці дороги Різдяни-Бурштин, вище «Жидової керниці», що стояла на північній захід від села Німшина; т. зв. «дупна могила» по правому боці дороги на Бурштин, напроти болота званого «Джумала», в напрямі на північний захід від села Демешковець. Друга «дупна могила» на захід від «Бикового болота», по лівому боці дороги Бурштин-Галич. Врешті «Сватівські могилки» при тій самій дорозі, за «Глибоким потоком», а трохи далі на схід іще одна могила. Місце, де знаходяться обі «дупні могили», означене як «Тезів Кут» (Тязів кут).

На терені Крилоса, крім вичислених, є ще кілька насипів; про них буде мова пізніше, при описі галицьких укріплень.

Гунища та гробища.

Гуни, це монгольська орда номадів, що на початку IV-го століття вдерлася на чолі інших фінсько-турецьких орд до Європи. В пізнішому середньовіччі назва «Гуни» означувала також мітичних велетнів, що до них відношено передісторичні гробовища-цвинтарища з краях середньої та північної Європи. В північній Німеччині й сьогодні називають такі давні гробовища: «Huenengraeber» та мабуть те саме означувала у нас давніша наз-

ва «гунище». В околиці Галича є дві такі назви давніх гробовищ.

1) Гунище в Крилосі. В південній узбочі гори «Юріївське», від сторони глибокого яру, є невеликий кусник облогу, званий «Гунище», власність селянина Дідуха, який мешкав над «Мозолевим потоком». Дорога вздовж збочі яру зветься дорогою «на Гунище». В часі більших дощових опадів вода, що спливає по узбочі, виполіскує на дорозі біля «Гунища» людські кості *); 1927 р. вимулила цілий людський кістяк.

У 1935 р. д-р Я. Пастернак прозавив розкопи на «Гунищі» та ствердив, що цвинтар належав напевно до давньої церкви св. Юрія (д-р Я. Пастернак, Старий Галич, 1944, стор. 58). Походження назви «гунище» до сьогодні не в'яяснено.

2) Гунища в Дорогові: Гунищем тут називають частину двірського лісу, положеного від сторони села Селищ. Понижче точки, де гостинець Курипів-Колодіїв та гостинець Блюдники-Дорогів значно до себе наближаються, є в лісі кілька більших могил, тобто властивих «гунищ». Гробовища могли стояти у відношенні до недалекого «Городища» в Селищах.

3) Похоронне поле іншого типу було на території Комарова, на полі «Кричківці», де перед кількадесятьма роками знайдено на парцелі Дмитра Козюка дві урни, виповнені попелом та останками спалених костей.

4) На території Поплавник, у долині Дністра, поле «Гробовища» є мабуть цвинтарищем пізніших часів.

*) Проф. д-р Й. Пеленський, Halicz, стор. 126.

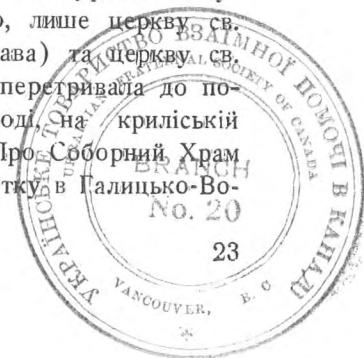
СЛИДИ КНЯЖОГО ГАЛИЧА.

Передані хроніками вістки про княжий Галич досить скупі. Про спосіб забудування та зовнішній вигляд столиці вони зовсім не згадують.

Поминувши відкриті давнішими дослідниками Галича фундаменти кількох церков, правильні, систематичні досліди почав зойно в 1934 р. провадити д-р Ярослав Пастернак. Проте про колишню столицю галицької землі можемо доволі багато дізнатися із зовнішніх слідів та познук у поземеллі, що завдяки сприятливим місцевим обставинам збереглися ще досі. Не без значення також старі топографічні назви нив, піл, частин лісів, горбів, що самі собою дещо говорять.

Після збудення Галича під час татарського нападу Батухана в 1241 р., княжого города та його укріплень уже не відбудовано. Князі перенесли столицю до Холма, зглядно Львова, а за ними потягла значна частина галицького боярства. Решта біднішого населення перейшла на невеликий простір біля гирла ріки Лукви та побудувала там нове містечко, нинішній Галич. Решта території колишньої столиці зовсім опустіла, а на зарослих бур'янами просторах лише де-не-де білили мури збудених церков.

Згодом почала напливати людність із дальших сторін краю й на опустілій території повставали нові оселі. Вони розбудувалися переважно на залуківській височині, поблизу давніх посвячених місць; на **румовищах збудених церков** побудовано нові, звичайно вже бідні, дерев'яні святині. З давніх мурованих будинків відбудовано, як знаємо зовсім пезно, лише церкву св. Пантелеймона (до війни костел св. Станислава) та церкву св. Іллі на узгір'ї над Мозолевим потоком, що перетривала до початку XVIII-го століття. В колишньому городі на крильській горі, побудовано новий монастир капітули. Про Соборний Храм Пресвятої Богородиці знаходимо останню вістку в Галицько-Во-

ливському літописі під 6763 роком (1255 р.), де є моза, що переслідуваний Романом, сином Данила, князь Із'яслав Володимирович скоронився на комари (склепіння) храму, подібно, як це були вчинили Угри в 1121 р., втікаючи перед Мстиславом Мстиславичем. Із самого факту, що Із'яслав боронився на катедрі, не можна висновувати, що залишилася непошкодженою й заціліла в часі нападу Батухана. Більш імовірно, що вона підлягла долі інших галицьких церков, а осталися тільки грубі зовнішні стіни, що послужили Із'яславу до оборони як твердиня. Заховані мури, мабуть ізза своїх великих розмірів, до відбудови не надавалися та згодом розсипалися. Так само порозпадалися мури інших збудованих церков Галича, а матеріал розібрано та вжито до інших будов. Так наприклад у мурах старостинського замку в Галичі можна запримітити доволі багато обробленого каміння з давніших галицьких будівель. Сьогодні, крім згаданої вже церкви св. Пантелеймона, перебудованої на латинський костел, із будівель старого Галича на поверхні ніщо не осталося. Лише місця, де давніше стояли муровані будівлі, є ще зазначені дрібними кусниками румовища. Такі «церквища» стрічаємо переважно ще на полях залуківської височини, на просторі між Дністром і лісом Дубровою, а деякі по другому боці ріки Лукви в околиці Крилоса. Від 1880 до 1887 рр. проф. Шараневич із бувшим парохом Залукви о. Левом Лаврецьким дослідили при допомозі розкопів шість таких румовищ. Тоді відслонено фундаменти:

- 1) церкви св. Спаса (?) на полях Залукви від сторони «Камінного вивозу»;
- 2) церкви св. Кирила і Методія (?) на полі «над Борщевом» від сторони частини лісу Дуброви, званого «Кирилівкою»;
- 3) церкви неозначеної назви на полі «Цвинтариськах», при гостинці Залуква-Четвертки;
- 4) церкви Благовіщення (?) на полі «Церквиська» біля Четверток;
- 5) церкви св. Іллі на узгір'ї по правому боці Мозолевого потоку;
- 6) так званого «Полігону», колишньої каплиці чи вежі на горбах залуківської височини, від сторони поля «Карпиці» (Карпів гай).

Фундаменти церкви св. Іллі та фундаменти Полігону відслонено та прикрито дерниною. В 1930 р. власник парцелі, де були фундаменти Полігону, Іслович прикрив землею відслонені фундаменти та переорав.

На місці румовища церкви св. Спаса побудовано ще за австрійських часів один галицький форг.

У 1909 і 1911 рр. д-р Йосиф Пеленський досліджував на місці архітектуру старого Галича та з'ясував вислід дослідів відносно згаданих об'єктів у своїй студії (Halicz, стор. 1-83 під ч. тексту I-VII). Він виказав, що галицькі святині були побудовані у візантійсько-романському стилі, витвореному власне галицькою школою, яку характеризує одна й та сама техніка: тесаний камінь, однакові різьби та поздовжно базиліковий або доосередній плян, переважно **квадратний, чотирофіляровий** із трьома апсидами. Крім того віднайшов д-р Пеленський дальші, зовсім певні румовища, а саме:

1) церкви неозначеної назви на полі «Цвинтариськах», в куті між гостинцем Залуква-Четвертки та бічною доїздовою дорогою до фільварку «Теребіжа»;

2) церкви неозначеної назви на «Побережі», напроти шкільного будинку в сз. Станиславі;

3) церкви неозначеної назви у «Мниському саду» повище присілка «Гробищ» (Halicz, стор. 83, 84, 85 під ч. тексту VIII, X, XVIII).

У 1928 р. пощастило авторам віднайти румовища:

1) церкви неозначеної назви на орних парцелях, за останньою хатою Підгороддя, пониже гостинця Підгороддя-Четвертки; побіч густо розсіяних куснів білого пісковика, знайдено там більшу кількість глязурованих плиток жовтавої краски, що їх стрічається на інших галицьких церквизах (плитки з підлоги);

2) церкви неозначеної назви на полі «Качкові» в Крилосі на парцелі між останньою хатою села та цвинтарем. Побіч розсіяних куснів румовища знайдено там два кусні глязурованих плиток підлоги. На межуючій парцелі, положеній ближче валів, власник ґрунту Іван Тимус видобув під час орання кілька більших, оброблених кам'яних бльоків, що лежали в землі покладені рядом, на лінії продовження фронтової стіни побудованої

там хати. Знайшов він також частину гзимсу з білого пісковика з простолінійним орнаментом. Предмети ці віддано тимчасово до музейної збірки в Духовному Семінарі в Станиславові. Збірку цю в часі першої большевицької інвазії 1939-1941 рр. забрано до міського музею;

3) румовище неозначене щодо часу, походження та роду будівлі — на залуківській височині, на полі «Атаманівка» (Парцеля Івана Сівецького).

З давніх писаних джерел знаємо, що в княжому Галичі крім соборного храму Успення Пресвятої Богородиці, була ще двірська церква св. Спаса, церква св. Михайла та монастир із церквою св. Івана. Про інші святині та монастирі довідуємося з пізніших урядових актів, а про існування ще деяких можемо здогадуватись із давніх топографічних назов нив та лісових поляч. Всі згадані будівлі будуть ближче обговорені при описі княжої столиці.

Мешкальні будинки старого Галича були будовані виключно з дерева та по них на поверхні ніякий слід не остався. Замешкані частини території даються розпізнати там, де в землі знаходяться в більшій кількості черепки з давніх глиняних посудин, кусники предметів домашнього вжитку з заліза, скла, кам'яні коралики, кості домашніх квірят та інше. Такі культурні верстви звичайно вкриті верствою гумусу або напливової землі та щойно під час копання або глибшого орання виходять наверх. Стрічаємо їх на більшому просторі, досить густо, почавши від комарівської границі вздовж старого річища Лукви, над «Стінкою» аж по перші хати під горою. По другій стороні села Підгороддя вони показуються в лівому березі-обриві ріки на просторі аж по млинівку. Перед млинівкою у високому березі, напроти греблі, можна відрізнити в глибині пів метра або й значно глибше верству рівно покладених рінжків, смуги глини жовтаво-зеленкузатої та червонявої краски, верстви попелу та вугілля; це безперечно сліди погорілих мешкальних домів та повалених стін. Крім значної кількості черепків знайдено там, у глибині 2 м., залізний ключ із рукояткою у вигляді хреста, малий бронзовий складаний хрестик, вістря ножиків, старі цвяхи та інше. На прибережному полі «Кашикові», ближче Четвертків, виорано 2 більші кусні глиняної підлоги, перепаленої

внаслідок сильної пожежі, з горішньою стопленою, оклистою поверхнею. Більші культурні верстви є також на території Крилоса на селянських обійстях і городах. При нагоді земних робіт провірено, що культурна верства княжої доби знаходиться там подекуди шойно в глибині 1-го метра. Менші засягом культурні верстви провірені у Крилосі на полі «Качків» пониже цвинтаря та при лівому березі Лукви напроти «Лисої гори», напроти греблі біля млинівки, в Четвертках на полі «Жолуб» (парцеля Ф. Воробчака), на кількох орних парцелях повище придорожнього хреста при гостинці Підгороддя — Четвертки, далі на Соколі в околиці цвинтаря та на викторівській горі — на полі «Кругле Миколаївське».

Також д-р Пеленський означив культурні верстви. На полі «Церквиська» у сусідстві згаданого попередньо церквища «Благовіщення», далі на «Побережжі», одно у віддалі 150 м. від згаданого попереднього церквища, напроти шкільного будинку в св. Станілаві при шкільній дорозі на «Гробиськах», друге нижче, напроти мешкальних будинків, де «Гробиська» сходяться з селом Залуквою, врешті при закінченні ланів «міського та війтівського» від сторони поля «Єжова» (Halicz, стор 84, 85, 86 під числом тексту IX, XI, XIV).

Місцеві селяни вказують часто на полях Підгороддя та Залукви місця, де при оранні плуг зачіпає під землею об камінь, або посовгується наче по гладкій кам'яній підлозі. В деяких місцях земля западається. Вздовж Лукви стрічаються сліди давніх гончарських печей, зазначені більшою кількістю випаленої глини та потовченої посудини, а на полях і в лісах останки ковальських кузень із примітивними, з рінків уложеними вогнищами, куснями жужелиці, заліза і старих цвяхів.

Врешті як слід давнього побуту треба уважати згадані в люстраційнім акті галицького староства з 1556 р. урочище на «Lusej górze», «pod Lysą górą» і «na polu Baranków» Люстраційний акт говорить безперечно про «Лису гору» над Луквою, частину гористої узбочі, відділеної від «Іванівського» «Гудковою» деброю. Слідів замешкання на зарослій сьогодні горі не провірено, а лише знайдено там три рівнолінійні, наче дощовою водою глибоко виполоскані, рівнобіжні сліди стежок, що доходять до краю дебри, та видолинка, мабуть колишнього висох-

лого вже джерела. Урочище під горою «Лисою», це є безперечно нинішнє поле «Підлисе», положене на залуківській території напроти гори «Лисої». На положеному там ближче ріки обійсті Яценевича є останки старої греблі, а поле, що межує з обійстям та огородом, має цікаву назву «Городок». У мапі, долученій до книжки проф. Шараневича: «Trzy opisy staroksiążęcego grodu Halicza, Lwów 1883 r.», означено невластиво, як місце першого урочища, Лису гору над Лімницею від сторони поля «над Борщевом», а як місце другого урочища — частину лісу під Соколом. Як місце третього урочища («поле Баранків») означено там зі знаком запитання частину поля напроти фільварку «Теребіжа», де сьогодні є шкілька овочевих дарев, що належала до А. Терпиляка.

На основі вище описаних слідів колишнього замешкання й вісток, переданих давнішими хроніками та зужитковуючи критично те, що зберегла завмираюча традиція, відтворено картину княжої столиці, щоправда, в дуже загальних рисах.

Г О Р О Д

В осередку княжої столиці, на високій горі, там, де сьогодні розбудувалося село Крилос, містився город (агх), себто головна твердиня Галича *). В городі була резиденція князів та осідок галицьких єпископів, а згодом митрополитів. Тому територіально властивий город був поділений на дві частини: по один бік головної дороги, що сьогодні перетинає село, в північній стороні, стояв княжий двір і двірська Спаська церква, по другий бік дороги, в південній стороні, містився «Клирос», або «Крилос» (грецьке «Клирос»), себто монастир капітули з соборним храмом Успення Пресвятої Богородиці. Південна частина города має найвище положення. В найвищій точці «Клироса», оподалік першого ряду головних валів, стояв соборний храм, побудований князем Ярославом Осмомислом (строя доброе клирос). На основі пробних розкопів, ведених у 1911 р., д-р Йосиф Пеленський дійшов до висновку, що храм стояв приблизно в тому місці, де нинішня парохіяльна церква Успення Пресвятої Богородиці, і там треба шукати фундаментів первісної катедри. Храм був побудований з укладеннями, призначеними до оборони (*Ecclesia incastellata*). Понижче церкви, в західній стороні там, де сьогодні є сад і парохіяльні будинки, був первісно цвинтар. На цілому згаданому просторі знаходять при глибшому копанні людські кістяки, похоронені за східним християнським обрядом, (д-р Й. Пеленський: *Halicz*, стор. 113). У метрикальних книгах громади Крилоса з першої половини XVIII-го століття згадується: «старий цвинтар» (у парохіяльному саду) та «цвинтар за каплицею» (дзвіницею), де ще перед кількадесятьма роками стояли надмогильні хрести. В часі першої світової війни, коли обстрілювано церкву, граната виби-

**) Dr A. Czołowski: *O położeniu Starego Halicza, Lwów 1890.*, і Д-р Йосиф Пеленський, *Halicz*, стор. 103 — 108.

ла яму оподалік східної стіни дзвіниці та відслонила більшу кам'яну плиту; яму засипано землею. Довершені д-ром Ярославом Пастернаком капітальні розкопи розв'язали раз назавжди довго оспорювану проблему положення катедрального храму Галича. Граната, про яку ми згадували, ушкодила фундаменти південної апсиди.

Простір нижче церкви, в північній її стороні, де сьогодні аж по головну дорогу села є огорсди та селянські хати, відмежовані від сходу вуличкою, традиція означає як колишній базар. Традиція говорить безперечно про базар пізніших, післякняжих часів, але тяжко припустити, щоб і передніше не було при соборному храмі більшої вільної площі, де під час празників і врочистих обходів могла би приміститися людність, що прибула з усіх сторін краю. Забудування капітули, мешкальні та господарські будинки стояли мабуть у східній околиці храму там, де нині є селянські обійстя, положені ближче валів, аж по головну дорогу, а також там, де стояла школа, знищена під час першої світової війни.

Золотий тік.

По другому боці головної дороги, при закінченні скелистого язика гори, є також одне вивищене місце. Кінцева частина хребта творить там, наче відокремлений, горбок височини кількох метрів. Вершок горбка, стятий, має поверхню приблизно 1 морга (57 акрів). Від східної, південної та південно-західної сторони боки горбка закруглені, скісно та гладко обтесані. Від південно-західної сторони досягає бік горбка до бічної доріжки, що від головної дороги села йде в напрямі до криниці. Північний бік горбка був передше більше простолінійний. Сьогодні він zdeформований будовою селянських хат та доїздовою доріжкою до обійстя власника горбка, назвищем Шляхтич. В наслідок пізнішого орання поверхні горбка, передусім при його північно-західній та північній узбочі, боки горбка значно обнизилися, тим самим поверхня горбка значно побільшилася (щонайменше на 1300 м. кв.). У південно-східньому куті площі була вже в пізніших часах викопана значна заглибина. Глину з викопаного долу залишено при краю узбочі та через те утворився біля заглиблення невеликий насип. Згаданий власник ґрунту

Шляхтич награвив перед кількадесятьма роками, при копанні на краю східної узбочі, на отвір у землі, вироблений скісно, з напрямом до горбка. Крім черепків глиняних посудин княжої доби та пізніших часів знаходяться при оранні на горбку кусники прикрас із бронзи, золота, скла та кусні стопу шляхетних металів. У південній узбочі горбка є виразний слід первісного з'їзду з напрямом до головної дороги. В минулому столітті стояла в півн.-зах. частині площі селянська хата, нині ціла поверхня горбка вживається як селянський город, а мешканці Крилоса здавен-давна називають це місце «Золотий тік». Із місцем не є зв'язана ніяка традиція, поминувши звичайні здогади про укриті скарби, вистелений золотою бляхою тік (agea), тощо.

З топографічними назвами, утвореними в сполучі з словом «тік», стрічаємось також в інших довколишніх селах і дальших місцевостях краю. А. С. Петрушевич (Вістник Народного Дому з 1887 р., ч. 58) згадує про «Галицький золотий тік», місце за селом Соколом, на високому березі Лімниці, напроти села Темеровець, і про залізний тік Буняка або шолудивого Буня, назву частини лісу в селі Таняві, стрийського повіту. Заразом висказує здогад, що під назвою «тік» треба розуміти давні тризнища (Kampfplatze, Laufbahn), де відбувалися двобої, турніри, або можна б здогадуватись у ній останків згаданих у Руській Правді «разбоїв», що були мабуть певного роду «божими судами» (ordalia). Топографічна назва «Золотий тік» в околиці Сокола сьогодні не знана, мабуть уже призабута. Означене Петрушевичем місце току відповідає узбочі на початку комарівського лісу, де на поземно стятій частині горба стояла хата гайового (лісового сторожа). На території села Брині, від сторони боднарівської границі, є згадані вже передніше «галицькі вали». Місцева традиція говорить, що на межуючих із валами ерекціональних лазах «був колись золотий тік» та що король Данило залюбки приїздив туди зо своїми гістьми забавлятися; маз там бути також парк (звіринець?). В околиці села Межигірець, положеного по лівому боці Дністра, недалеко Галича, є гора, звана «Скалою». Згідно з місцевою традицією стояв там колись монастир. У південній узбочі гори, під вершком, стирчить скелеста стіна, а пониже стіни є більша площа, засипана обірза-

ними від скелі кам'яними бльоками. Площу називають «Божим током». Інформатор, старий селянин, пояснював, що тік був колись вистелений кам'яною плитою, але він не зміг пояснити значення назви. На двох більших каменюках, що лежать на площі, мали бути ще перед кількадесятьма роками виразні сліди вирізаних знаків, буков, від чого називають місце також «під Обрами». Балачки про знаки чи букви пішли мабуть від того, що більше гладкі поверхні каменюк є наче писані мережками пружкуватого, кристалічного гіпсака. Врешті ще одна топографічна назва, утворена словом «тік», є znana в околиці Старих Богородчан, де частина лісу «Березівка» зветься «мідяним током». За місцевим переказом станули там проти себе два ворожі війська, однак до битви не дійшло, а конфлікт вирішено двобоєм обидвох вождів. Цей останній переказ, подібно, як переказ про «золотий тік» у Брині, є подекуди потвердженням здогаду Петрушевича; належало б отже вважати його пояснення назви «тік» у значенні грища або місця, де відбувалися суди, за зовсім влучне. Зовсім добре відповідає зоно криліському «Золотому токові», де — як далі побачимо — стояв княжий терем, а на майдані перед теремом могли відбуватися княжі суди або інші урочисті акти. Прикметники **золотий, залізний, мідяний** можна б уважати пізнішими додатками для ближчого окреслення поняття «тік», що собі уява простолюдина уявляла як майдан, вистелений золотою, залізною, чи мідяною бляхою.

Що княжий терем стояв на криліському «Золотому тоці», не підлягає сумнівові. В обсягу укріплень города, це було одиноке місце, що надавалося під будову княжої домівки з практичних і естетичних оглядів. Місце вищичене, само собою доволі оборонне, могло бути легко відмежоване від решти будинків города, а при тім з прекрасним видом на розбудоване в низу під горою Підгороддя та цілу західню й північну околицю. Заздяки сприятливим обставинам поземелля в цілій території княжого двора протягом століть не підлягло значнішим змінам. Зрівняні первісно частини ґрунту під будову двірських будинків та вироблені в узбочах гори штучні тераси збереглися майже в первісному вигляді. Сьогодні ще можемо не то означити точні границі, але також зорієнтуватися щодо способу забудування та розміщення поодиноких об'єктів колишньої княжої резиденції.

Місце на «Золотому тоці», де — побіч інших двірських будинків — стояла княжа палата, ледве чи могло би бути віднайдене при допомозі навіть найсолідніше переведених археологічних розкопів тому, що будинок був побудований з дерева та з часі великого татарського нападу згорів до тла. Кам'яні бльоки, що на них спочивали підвалини, були пізніше, під час земних робіт, відслонені та зужитковані так, що сьогодні з землі ніякого сліду не стало.

З питанням про місце княжого терему тісно зв'язане питання, де стояла двірська Спаська церква? Як відомо, була вона сполучена з княжою домівкою галерією («переходами») й тому мусіла стояти в близькому сусідстві княжої палати. Вона була безперечно побудована з тесаного каміння, на зразок інших церков княжого Галича та мусіла спочивати на глибоких, тривалих фундаментах. Фундамент безумовно остався в землі та буде можна його відслонити. Тим самим буде можливе означити також місце княжого терему.

Двірська церква стояла можливо нижче під горбком, а не побіч княжого терему на «Золотому тоці» тому, що площа Золотого току була доволі мала. Первісна її поверхня могла мати заледве 1 морг. Попри властиву княжу домівку з бічними прибудовами (одягальня, зброїзня, скарбниця) мусіли там бути мешкання княжої рідні, прибічної прислуги, палатної сторожі, приміщення для придвірних достойників, які перебували постійно в близькості князя (дворський, печатник, стольник, ключник) та для значніших гостей. Крім того мусіло ще бути вільне місце перед княжою палатою та відповідно широкий переїзд до положених позаду площі господарських будинків. Отже для більшого церковного будинку місця вже там не вистачало.

Переведені давнішими часами в різних точках Золотого току археологічні розкопи (проф. Ісидор Шараневич, проф. Вадим Щербаківський, д-р Йосиф Пеленський, а в новіших часах д-р Ярослав Пастернак) - не дали позитивного висліду відносно місця княжого терему. Передусім не знайдено там сліду мурованих фундаментів, що самотні могли би бути доказом існування там церковного будинку. Тим самим втрачають доказову силу знайдені д-ром Пеленським менші предмети.

Розкопи, що їх перевів д-р Ярослав Пастернак у роках 1938-1941, хоч які солідні та багаті знахідками та дають багатющий матеріал щодо замешкання «Золотого току», — то однак вияснення, де стояла Спаська церква, а тим самим княжий терем та інші будинки, вони не дали.

Розглядаючись за місцем двірської церкви пониже горбка «Золотого току», бачимо, що воно могло бути тільки в південній стороні між «Золотим током» і головною дорогою. Це було би так сказати, фронтове положення при головній дорозі города. Інші місця довкола «Золотого току», внаслідок замалої поверхні, зглядно надто похилого положення, під того роду будівлю не надавалися. Церква стояла правдоподібно у південному куті, між головною дорогою та бічною вуличкою, що йде в напрямі попри східню узбіч «Золотого току». Місце то немов нароком підвищене. Сьогодні стоять там селянські хати Миколи Михальчука, Ганни Михальчукової та Івана Межиріцького. Не без значення мабуть є деякі принагідні знахідки, відкриті на цьому місці. На обійсті Івана Межиріцького викопано кількадесять років тому фрагмент колони з простолінйним орнаментом, зовсім схожий на знайдений д-ром Пеленським на «Золотому тоці». Знайдений там другий різьблений камінь полишено на місці та прикрито землею. В зонді-шурфі в цьому місці ми цього каменя не знайшли, зате натрапили у глибині одного метра на верству рівнокладених більших рінків та білого каміння, що мали вигляд фундаменту, чи вибрукованої поверхні. Д-р Ярослав Пастернак, досліджуючи цей терен, провів, що на цілому прилягаючому до хат городі залягає верства з княжої доби одного метра завгрубшки, в якій між іншими знайшлися куски полив'яних цегляних плиток та куски будівельного вапняка. В північній частині розкопаного городця знайшов він вибрукувану рінками та кусками вапняка 10-15 см. грубу верству, яка за його здогадом могла бути вибрукуваною дорогою або площею. З огляду на присутність будинків, розкопів на цілому тому терені не можна було зробити. Отже, коли на основі вище наведених аргументів приймемо, що двірська церква Спаса стояла в південному куті під горбком («Золотим током»), тоді побачимо, що логічно дасться означити також властиве місце княжого терема на Золотому тоці, тоді деякі інші питання, згідно з літопис-

ними вітками, стануть ясні та зрозумілі. І так: Церква стояла під «Золотим током» у згаданому куті на підвищеному місці, у віддалі приблизно 25 м. від «Золотого току» та у віддалі приблизно 8 м. від головної дороги. Побудована, як звичайно, за промінням сходячого сонця, вона була звернена лівою стороною до Золотого току, а правою до головної вулиці. Отже княжий терем стояв у такому разі на Золотому тоці в південно-східньому куті. Він мав значно вище положення й тому був сполучений безпосередньо з церковними хорами при допомозі галерії-«переходів», що від південної стіни терема доходила до західньої стіни (або кута північно-західнього) церкви. Галерія, довжиною приблизно 25 м., на відповідно високих стовпах, була правдоподібно крита так, що князь у кожному пору міг вигідно перейти зі свого мешкання до церкви на богослуження. Головний виїзд із двора був у південній узбочі «Золотого току». Він ішов попри галерію та західню стіну церкви й доходив до головної вулиці (приблизно через обійстя селянина Степана Бобриса та дім кооперативи). Цим головним виїздом покидав посол Петро Бориславич, після невдалої місії, княжий двір та саме тоді бачив його князь Володимирко, переходячи галерією до церкви «И якоже зъѣха Петръ съ княжа двора і Володимиръ поїде къ божници къ святому Спасу на вечерню: и якоже бы на переходѣхъ и ту видѣ Петра и поруга ся ему...» — ці слова Іпатіївського літопису треба розуміти так, що прийнятий незичливо Володимирком посол Петро, не гаючись, залишив княжий двір: «съѣха съ двора», себто з «Золотого току». Саме в той час князь подався до церкви на вечерню та, переходячи галерією, бачив з'їзджачого з двора попри галерію посла. Положення переходової галерії, з напрямом від півночі на південь, було таке, що князь не міг би бачити посла, якби цей з'їзджав із города нинішньою дорогою Погарисцем униз до Лукви, або коли б залукувською височиною їхав уже в напрямі до броду на Дністрі та далі до Болшова. Літописець виразно говорить, що посол з'їзджав тоді «з двора», а не з города.

Понижче «Золотого току», в північній узбочі гори, є вироблені три невеликі, півкруглі площини, що ступнево обнижуються в напрямі до скелистого закінчення гори. Сьогодні є там побудовані селянські хати. В княжі часи стояли там двірські госпо-

дарські будинки, магазини, кухні та мешкання двірської челяді. Весною 1927 р. власник частини «Золотого току» Шляхтич обнижував доїздову доріжку в північній узбочі «Золотого току» та розкопав частину узбочі до значної глибини. У стятій прямовисно верстві жовтої глини показалися в кількох місцях циліндричні отвори проміром приблизно одного метра, у споді лійкувато закінчені, виповнені однотайною, видимо перероблюваною, глиною темнішої краски. В місцях поміж отворами знаходилися людські кості, між ними передня частина черепа малої дитини. Д-р Ярослав Пастернак, у часі короткого побуту осінню згаданого року оглядав відслонені отвори та означив їх як ями на переховок збіжжя. З огляду на положення їх позаду площі «Золотого току», де — як сказано — містилися двірські господарські будинки, можна здогадуватися, що це були княжі магазини для припасів збіжжя. Понижче третьої півкруглої площини, при закінченні скелі, власник положеного там обійстя Бацвін натрапив при копанні ями, у глибині одного метра, на поземний отвір із виложеними камінням стінами, з напрямом до узбочі гори. Був це мабуть відпливовий канал, поведений від двірських господарських будинків, що стояли на терасових площах.

Від сторони дороги до Погарища, вздовж західньої узбочі «Золотого току», аж по середно півкруглу, північну площину, була вироблена ще одна більша площа: вона спадала простолінійним ступнем у віддалі приблизно 30 м. від краю західньої стрімкої узбочі гори. Там могли стояти княжі стайні та мешкання конюхів. Сьогодні площа здеформована та перетята на дві частини дорогою, що йде до криниці, положеної при закінченні гори. На частині площі, положеної ближче «Золотого току» стояла з пізніших часів цегольня й тому місце називають сьогодні «на цегольні». При краю узбочі гори випливають два сильні джерела. Одно з них схоплене й обрамоване бетоною цистерною, служить мешканцям Крилоса як головна криниця. Самозрозуміло, що джерела мали для твердині, перш за все в часі облоги, величезне значення. Вода з обох джерел спливає виполосканими в узбочі ровами в долину. У підніжжя гори стояла в пізніших часах винниця. Від неї називають нині місце «на винниці», а частину гори «над винницею». Східній скіс гори понижче

«Золотого току» обнижується в напрямі до Мозолезого потоку ступнево двома видовженими терасами, виробленими від сторони головної дороги аж по північні, півкруглі площини. Можна здогадуватися, що на терасах були давніше княжі сади й огороди.

Княжий двір, приналежні будинки, двірська церква, сади та огороди творили в городі відокремлену та добре замкнену цілість, яка — каже д-р Я. Пастернак — була до часів Ярослава Осмомисла головною твердиною старого княжого города *). Сліди в поземеллі й давні межі дають змогу доволі точно означити лінію укріплення так «Золотого току», як і цілоти території княжого двора. Золотий тік був — як це виказали розкопи д-ра Я. Пастернака **) — обведений валом, що замикав княжу палату з прибудовами. На валі був правдоподібно частокіл. У цьому укріпленні було двоє воріт: у південній стороні, де був головний виїзд із двора, та в північній, де княжий двір злучувався з положеними даліше на північ «Золотого току» двірськими будинками. Цілість княжого двора з господарськими будинками, двірською церквою Спаса та огородами була замкнена зовнішнім укріпленням (правдоподібно також валом із частокілом), що йшло вздовж головної дороги та краєм найдалі висунених терас. У зовнішньому укріпленні, там, де від головного виїзду з «Золотого току», який виходив уже безпосередньо на головну дорогу, були другі, південні ворота, що замикали виїзд із княж-двора. В місці, де нині починається вулиця, що йде від головної дороги до криниці «над винницею» і де сходилися правдоподібно укріплення південної та західної частини двора, були ворота, що служили як доїзд до господарської частини двора. При воротах та у відступах уздовж укріплень були безперечно побудовані оборонні вежі. Таким чином укріплений княжий двір був неначе окремою твердиною в твердині-городі.

Двірські будинки з двірською церквою та городами по одній стороні головної дороги й комплекс будинків Крилоса з катедрою, цвинтарем і базаром по другій стороні дороги, виповнювали цілий простір властивого города. Крім того зостався вільний

*) Д-р Ярослав Пастернак: «Старий Галич» стор. 204.

**) Там же, стор 167.

лише вузький пояс збройної площі вздовж валів, що оточували город з усіх сторін. (Д-р Пастернак припускає, що первісним зовнішнім укріпленням був тільки один зал, нині майже розораний на полі «Качків» посередині між існуючими ще нині валами. Ті останні, на його думку, були побудовані вже за часів князювання Ярослава Осмомисла). Там стояли з часі облоги города «стани», себто звичайні шопи, криті дралицями, або солом'яні шатра для приміщення частин залоги та військового матеріалу, харчів тощо. Там були уставлені зовнішні машини, кузні, теслярські та інші робітні, потрібні для військових цілей. Простір у східній узбочі гори, між зовнішнім укріпленням княж-двора та нинішньою вулицею «вивози», міг служити в часі облоги на приміщення стада худоби. Водопій для стада міг бути при джерелі у вивозах там, де нині є криниця. В передній частині города (предграддю), замкнений другими південними валами, була побудована ще одна церква невідомого названня (румовище на полі Качкові). Вона стояла, неначе на сторожі перед головними валами, що замикали властивий город від сторони півдня.

Головна і властиво одинока дорога в городі, була ця, що й сьогодні перетинає село Крилос. Від сторони села Підгороддя через ріку Лукву, попри митрополичий двір, вона підіймається каблукувато вигнутою лінією на зверхок криліської гори. Ця частина дороги називається «Погарищем», а властиво «на Погарище». Назва є безперечно спогадом із часів великого татарського нападу, коли тією дорогою ходили на згарище города. В дальшому дорога перетинала, як уже було сказано, город на дві частини та доходила, як сьогодні, до перших головних валів «на Воротищі». За «Воротищем» дорога не йшла, як сьогодні, просто в напрямі мешкання управителя митрополичих дібр, але поза закінченням другого, короткого валу, заломлювалась нагло на ліво, щоб обминути кінцевий виступ видозженого горбка, що був за тим другим валом. Пізніше цей горбок перекопано для зрегулювання дороги та поширилася тільки кінцева частина горбка на обійсті селянина Станчевського, по лівому боці зрегульованої дороги. Окружаючи кінцевий виступ горбка, давня дорога йшла далі, а після того, вигинаючись у правий бік, переходила в нинішню бічну дорогу, що полем «Качків», попри новий цвингар, доходить до других, південних валів, на границі

піль «Качкова» та «Стазиськ». У тих других валах був первісно — так, як сьогодні — широкий перехід. По другій стороні валів дорога виходила, попри правий бік високого насипу, у вигляді могили, та відхилюючись від нинішньої пільної дороги більше на південний схід, перетинала поле «Стазиська» в напрямі до вищої старої греблі на Мозолевім потоці при ставках. Ця частина давньої дороги на «Стазиськах» зазначена ще в давніших катастральних мапах як звичайна пільна дорога. Сьогодні вона розорана й остався лиш її кінцевий слід у вигляді глибокого з'їзду на узбочі яру над потоком, напроти згаданої вищої греблі. Дорога переходила греблею на протилежний берег Мозолевого потоку в «Нічполе» та йшла як нинішня видовжена парцеля «поперечка» — в напрямі точки, де сьогодні станиславівський гостинець перетинає дебру «Кам'яне». Описана частина дороги в «Нічполі» сьогодні також розорана та лише слід її зазначений вузькою поперечною парцелею, що утворилася саме через розорання давньої дороги та мабуть також валка, висипаного вздовж дороги.

Описана дорога була зо стратегічних оглядів зельми доцільна тому, що вона виходила в дальшому напрямі на «Сілецьку» гору, найдалі висунену стратегічну точку для залоги галицького города від сторони півдня. Цілий широкий хребет гори, ще до недавніх часів незораний, творив розлогі пасовища, а поземелля було прихоче для обсерзації та операції кінноти. На те останне вказувала б назва дебри «кам'яне», правдоподібно перекичене з давнього «комонне». Там стояли мабуть передні сторожі города, там міг бути сталий постій для кінних відділів (комонники). Давня дорога йшла мабуть хребтом гори, як звичайна комунікаційна лінія на Езупіль (Чесибіси), а далі на Тисьменицю та Коломию.

Слід іншої давньої дороги є у східній узбочі криліської гори пониже «Золотого току». Можливо, що дорога виходила при південному з'їзді з «Золотого току» та, окружуючи «Золотий тік», переходила терасою княжих огордів у напрямі до точки, де сьогодні вулиця «Вивози» виходить провалом зі скелі. Кінцевий слід давньої дороги зовсім виразний при краю лівої стіни провалу. Якщо згадана дорога існувала за княжих часів — що більш, як правдоподібно — то мусіла перетинати лінію укріп-

лень. Вона правдоподібно лучила город із монастирями на другому боці Мозолевого потоку. До цієї справи ми повернемо пізніше при описі укріплень города.

Не існувала в княжі часи вулиця «Вивози». Первісно міг там бути лише природний, дощовою водою виполосканий рів (вивіз). Дорогу в цьому вивозі вироблено значно пізніше, коли на лівому березі Мозолевого потоку станув ряд селянських хат. Не було теж вулички, що йде вздовж східньої границі шкільного городу в напрямі на цвинтар на «Качкові»; вона перетинає вал позище «Воротиц». Також не було переходу попри «митрополічу палату», що сьогодні також перетинає вал (у третьому місці.). Обі комунікаційні лінії вироблено в пізніших часах і тоді перекопано вал у згаданих точках.

Після зруйнування Галича татарами в 1241 р., княжого города та його укріплень уже не відбудовано. Побудовано лише новий монастир Капітули так, що в колишньому городі остався сам «Клирос». Там була протягом дальших століть резиденція єпископів, а потім митрополитів або їх намісників. Оселя, що згодом розбудувалася на опустілій частині города, в сусідстві капітули, прийняла від неї назву Крилос. Нову катедральну, а нинішню парохіяльну, церкву Успення Пресв. Богородиці вбудував боярин Марко Шумлянський десь на початку XVI-го століття. Вказує на це дата смерти фундатора (1553 р.), вирита на надгробній плиті, перенесеній із цвинтаря за каплицею, чи з іншого місця. Сьогодні вона вмурована у фразузі південної стіни церкви *).

Біля церкви, у східній частині церковної площі, стоїть стара каплиця, побудована з більших штук тесаного каменю, цегли та рінняків. Завершена дерев'яною надбудовою, каплиця служила ще перед першою світовою війною як дзвіниця. В 1915 р., внаслідок обстрілювання гранатами, погоріли церква і дзвіниця. Церковний дах запазся та знищив цілу внутрішню обстановку; уражено єдину ікону Пресв. Богородиці із головного престола. У дзвіниці погоріли переховувані там старі книги та грамоти. Стопилися всі дев'ять дзвонів та залишилось лише біля 100 кг. ступу металю, що його пізніше за доплатою виміняно на новий

*) Плита вмурована заходами й коштом Лева Чачковського. До цього часу лежала обернена написом до землі і служила як поріг при північних дверях церкви. (Замітка д-ра Ярослава Хмільевського).

дзвін. В тому самому році згоріла в Соколі стара дерев'яна церквця, дзвіниця та 3 дзвони; в Козині забрали австрійські війська всі 5 дзвонів. Під час реставрації, тобто відбудови, чи відновлення церковного будинку в 1926 році провірено, що в північно-західньому куті стін на горішньому камені під дахом є виритий рік 1699. Дата погоджується з часом давнішої віднови будинку, довершеної єпископом Йосипом Шумлянським 1702 р. Провірено також, що камінь із виритими буквами А. С., вмурований у горішній частині північної стіни між головною навою та бабинцем, замикає склеплену скритку, призначену мабуть на переховок церковних дорогоцінностей на випадок ворожого нападу. В цілі зареєстрування факту згадаємо тут, що під час попередньої частинної реставрації будинку, довершеної перед першою світовою війною парохом о. Іваном Гошозьким, знайдено у фундаменті південної стіни церкви там, де вона назовні творить заломаний кут, незелику склеплену крипту. В середині були лиш останки костей перенесені там мабуть з іншого місця. Тоді замуровано також входові двері в південній стіні будинку, а два гзімси такі, які є при північних дверях, знято й закопано назовні будинку, під стіною, в місці замурованих південних дверей.

На південь від церкви, ближче південних валів, стоїть будинок, що був спершу митрополичою палатою, а опісля до другої світової війни був замешканий Сестрами Служебницями, які там провадили захоронку. Побудований він був на початку ХІХ-го століття з матеріялу розібраної старинної церкви в «Прокалієвому саду». Частину матеріялу вжито до будови приходського будинку, а решта на купі лежить позаду митрополичої палати. Ще кілька більших штук каміння лежало на церковній площі. Нижче митрополичої палати, в південно-західній частині, стояв у минулому столітті будинок австрійської мандаторії. Мабуть на часи урядування мандаторів треба віднести початок назви «Апельня», що ще перед недавнім часом служила на означення невеликої площі в куті між головною дорогою села та бічною вулицею: «Вивозами».

Сусідні оборонні монастирі.

У тіснім зв'язку з городом стояв ряд оборонних монастирів, побудованих на узгір'ях, на правому березі Мозолевого пото-

ку. Про спосіб укріплення буде мова пізніше при описі укріплення міста. По монастирях носять сьогодні назву узгір'я та лісові поляни.

В горішній частині поляни «Прокалиєвого саду» видніють відслонені підчас дозвершених давніше археологічних розкопів фундаменти невеликої церкви св. Іллі. Вони вистелені дерниною та дококола обсажені смереками. Кількадесят метрів вище, при краю лісу та закінченні доїзду до поля від станиславівського гостинця, є по обох боках два більші доли, засипані рінками й відломками каміння — безперечно сліди колишніх монастирських будинків. У переїзді поміж обома будинками були мабуть ворота. Також у північно-східній частині поляни, у віддалі кількадесят метрів від місця фундаментів церкви, вирізняються в поземеллі розорані доли. Старші віком мешканці Крилоса розказували, що там стояла монастирська дзвіниця та що ще перед кількадесятьма роками росли там 4 дуби *). Оподалик у лісі є сліди артилерійських становищ із часу першої світової війни. З «Прокалиєвим садом» межує поляна «Убіч». У поземеллі не запримічено там ніяких слідів будови, а з місцем не є зв'язана ніяка традиція. Вершок гори «Штепанівки», замкнений від східної сторони двома рядами легко вигнутих валів, є плоский, наче сплянтований, сьогодні зарослий корчами та молодим лісом. В осередній точці, у віддалі 16 м. від внутрішнього залу, відрізняється в поземеллі чотиробічне заглиблення (9 на 8 м.). Напрям довгих боків від заходу на схід насуває здогад, що це є саме місце невеликої, мабуть дерев'яної церковці.

Монастир св. Юрія стояв мабуть у горішній частині поляни «Юрїївське». Слідів будівлі в поземеллі не запримічено. При краю поляни є лише, згадана раніше, невелика могила **). Петрушевич згадує («Вістник Народного Дому» з року 1884, ч. 24), що на горі мала бути знайдена ікона, вирита на олив'яній плиті, ваги 60 фунтів, пізніше продана якомусь крамареві. Вище поляни, в селянських лазах, є сліди військових бараків та артилерійських становищ із часів першої світової війни. Біля півніжжя гори «Юрїївське», від сторони Мозолевого потоку, пі-

*) Скупі вістки про монастир, зібрані А. С. Петрушевичем: «Вістник Народного Дому» з року 1883, ч. 13.

**) У 1939 і 1941 рр. перевів д-р Я. Пастернак розкопи на «Юрїївськїм». Дивись: Д-р Ярослав Пастернак, «Старий Галич», стор. 155.

діймається невеликий горбок «Воскресенське». Про його властиве значення на нашу думку, буде мова пізніше, при описі укріплення міста.

На цілому просторі поляни «Данилівське», положеної вище «Юріївського», не вдалося покищо навіть приблизно означити місця давньої будівлі. Назва вказує, що, як на інших полянах, стояв і там колись монастир. Д-р Й. Пеленський (Halicz, стор. 171) здогадується, що там міг бути монастир домініканців «de monte Sancti Danielis», що про нього є мова в письмі Папи Інокентія IV., р. 1247. При горішньому краю поляни є сліди артилерійського становища з часу першої світової війни.

На сусідній поляні «Шепляковій», відмежованій вузьким переліском, також нема ніяких слідів будови. Місце, назване мабуть за назвищем дазнішого власника, не має ніякої традиції. Перед першою світовою війною знайдено там більшу плиту з випаленої глини з подобою якогось святого. Тому, що до поляни вела від сторони міста окрема дорога, треба здогадуватися, що місце мало колись більше значення та було замешкане.

Позище «Данилівського», по другому боці лісової дороги, що від кілометрового знаку 476 станиціславівського гостинця виходить у напрямі на «Іванівське», є більше вільне місце в лісі, назване «Гречищем». Пізніча його частина представляється як квітлина, що, обнижуючись, переходить у глибину «Гудьку» дебри. Від східної сторони «Гречище» замкнене легко вигнутим валом. Монастир, мабуть грецьких ченців, міг стояти в осередній точці поляни, де згадана лісова дорога, перетинаючи вал, прямує до «Данилівського». Від сторони дороги на «Гречище» є також слід артилерійського становища.

Монастир св. Івана стояв на вершці узгір'я «Іванівське», де сьогодні є засаджене чатинними тобто шпильковими деревами місце, у віддалі приблизно 45 м. від горішньої частини незарослої поляни. Гайовий В. Духович був присутній при переорунанні ґрунту перед висадкою чатинних дерев і зазначив тоді, що у згаданому місці земля неначе вже дазніше була перероблювана. Оподалік була невелика могилка, саме тоді розкопана та розорана. Мабуть у згаданому монастирі св. Івана помер у 1189 р. Ростислав, син Івана Берладника, внаслідок ран, віднесених у битві з Уграми, та був там похований.

На пiднiжжi гори «Iванiвське» простягається по береги Лукви та Мозолевого потоку невелика долина. У княжi часи громадилися тут товпи народу, що прибували в празниковi днi з усiх сторiн краю. В пiвнiчнiй узбiчi гори, у висотi кiлькадесятьох метрiв, є вироблена у скалi поземна площа, сьогоднi засаджена смереками, звана «Пасiщем». Понижче того мiсця є також вироблена площа з прямовисно обтятими, заокругленими боками, звана «Пiдпанево». Назву запам'ятали заледве деякi старшi мешканцi Крилоса. Побiч впливає з-пiд скелi, сьогоднi вже замулене, джерело. Згiдно iз старими назвами обох площ можна здогадуватися, що мiстилися там пiд управою монастиря добродiйнi улаштованнi з родi давнiх ят-гульниць для прохарчування чужостороннiх паломникiв, себто прочан *).

Комунакацiя мiж монастирями й городом була облешена дорогами, старанно виробленими в узбiчах. Дорога до монастиря св. Iллi виходила вiд площi соборного храму, йшла в напрямi на схiд, рiвнобiжно з пiвденним залом (через обiйстя Ганнi Сокiл i Ксенофанта Михальчука), перетинала недалеко вiд «Воротищ» головну дорогу та через огорог Миколи Маланiя доходила аж до бiчного валу над Мозолевим потоком. Перетинаючи той вал, спускалася в долину, переходила через мiсток на другий берег потоку, й узбiччю в напрямi на пiзденний схiд доходила до монастирського саду. Слiди насипу при берегах потоку знищенi внаслiдок великої повенi перед сто роками; слiд дороги в узбiчi ближче «Прокалиєвого саду» доволi ще виразний. На пiднiжжi гори «Штепанiвки» зиходила, напроти обiйстя Iвана Сорочинського, iнша дорога. Її слiд у формi виполосканого дощовою водою рова, йде пiд гору в прямiй лiнii в напрямi на пiвденний схiд та доходить до пiвденного закинчення зознiшнього валу, що замикає вершок гори «Штепанiвки». Потiм слiд дороги вигинається видовженим луком у напрямi на пiвдень та перетинаючи горiшню частину поляни «Убiч», доходить до «Прокалиєвого саду» з напрямом до мiсця, де стояла церква св. Iллi. Слiд дороги до самого монастиря св. Степана йде вiд пiднiжжя гори «Штепанiвки» узбiччю яру, що вiддiляє гору вiд «Юрiївського». Доходить вiн до пiвнiчного закинчення внутрiшнього валу, що за-

*) Ближче про колишнi добродiйнi улаштуваннi при монастирях дивись М. Грушевський «Iсторiя України-Руси», том III, стор. 288.

микає вершок гори «Штепанівки». Дорога була крита валком, виписаним краєм її від сторони яру. По другому боці дороги є вирублені у скелі 4 невеликі площини, одна за одною. Вони служили або оборонним цілям, або могли там бути добродійні уладження такі, як і під горою «Іванівське», на «Пасіці» й на «Підпаневім».

Початок дороги до монастиря св. Юрія був оподалік горбка «Воскресенське», за останком валу, що зберігся у вигляді невеликого горбка при початку дороги на «Гунище». Далі йшла дорога в напрямі на схід, поздовж валу, висипаного від сторони яру. Сьогодні йде подібно дорога на «Гунище», тільки більше круто. При закінченні дорога та вал закручувалися на північ, у напрямі до горішньої частини поляни Юріївське, де правдоподібно стояли монастирські будинки.

Дорога до монастиря на горі «Данилівське» йшла узбіччю «Юрїївського» попри рів-прогалину, що відділяє горбок «Воскресенське». Потім, завертаючи на північний схід, доходила прямо до нижчої частини поляни «Данилівське».

Ровом, що відділяє «Воскресенське» від «Юрїївського», йшла колись дорога на «Шеплякову». Дальший слід дорогги в узбочі за «Воскресенським» перемінився у глибокий рів та щойно ближче поляни «Шеплякової» він краще збережений.

Давня дорога до монастиря св. Івана є та сама, що й сьогодні. Вона виходить нагору з півніжжя західньої узбочі, в місці, де Луква наближається до гори. Початково йде вона в південно-східньому напрямі, опісля заломлюючись трикратно, серпентиною доходить до більшої поляни. Як виходила дорога на вершок гори, де стояв монастир, сьогодні тяжко означити, бо поляна була переорювана, а тепер густо залісена.

Пригороддя.

За збереженими в поземеллі слідами найбільша частина галицької столиці була розбудована на залуківській височині, на просторі між Дністром і лісом Дубровою, там, де сьогодні бачимо розлогі поля та розкинені села: Залукву, св. Станіслав із Гробовиськами, Пігороддя та наймолодшу оселю Четвертки. Залуква, передніше частина нозого Галича, положена на лівому березі ріки, сьогодні окрема громада. Присілок св. Ста-

нислава Гробиська, названий так від положених там старих цвинтарів, жидівського та караїтського. Підгороддя, Сокіл і Четвертки є складовою частиною громади Крилос. Четвертки названі так від поля, де перед більш як сто роками станули при гостинці перші хати оселі. То було галицьке Пригороддя, замешкане боярами, купцями, ремісниками, білим і чорним духовенством. У пригородді збігалися з усіх сторін краю сухопутні та водні дороги. Там була голозна пристань на Дністрі та центр західно-української торгівлі. Було це отже місто Галич, розбудоване при головній твердині-городі. Воно не мало властивої міської організації на зразок західно-європейських міст та було поняттям більше територіяльним, зв'язаним із поняттям головного об'єкту города.. Тому давні хроніки під «Галичем» розуміють звичайно сам галицький город. Як головна твердиня та zarazом княжа резиденція уявляв він собою зорганізовану єдність із власною городською управою та виробленим військово адміністративним апаратом *). Зверхнім виглядом не нагадувало пригороддя тогочасних західно-європейських столиць із густими рядами домів та вузькими вуличками. Доми Пригороддя, побудовані на більшому просторі, стояли рідко або в групах, переважно над берегами рік. Щоб відтворити по змозі вірну картину тієї частини Галича, постараємося передусім означити головні дороги та вулиці пригороддя. Це дасть нам змогу зорієнтуватися щодо способу забудування та загального зовнішнього вигляду міста. Означення доріг не буде важке, коли приймемо як зовсім правдоподібне, що деякі з них і після збурення Галича служили протягом дальших століть як звичайні комунікаційні лінії між новооснованими оселями.

Головною дорогою в Пригородді була безперечно так звана пізніше «комарівська», що її сьогодні заступає побудований 1827 року мурозаний гостинець Комарів-Залуква. В княжі часи дорога йшла від сторони Калуша на Вістову, Боднарів, Бринь, Сапогів і Комарів та доходила до Галича. В Боднарові слід її йде попри так званий «Діл» під гору, а місцеза традиція називає її колишньою дорогою короля Данила. Від комарівської

*) Доказом на це можуть послужити наведені місця Галицько-волинського Літопису та Длугоша опис битви під Галичем 1221 р., де Галичем названо галицьку твердиню — город.

границі, себто на території давнього пригороддя, вона йшла так, як нинішня польова дорога вздовж підгородецької «Стінки» та лівим берегом старого річища Лукви, а потім лінією, що покривається з поперечними межами поодиноких парцель поля «Підсадочної» та «над корчмою». Опісля доходила до польової дороги, що з Підгороддя йде на лісничівку в Дуброві, а саме до точки, де ця дорога творить мале заломання. Дальший слід старої дороги зазначений у давніших катастральних мапах як польова дорога в напрямі на Четвертки. Далі переорана, творила вона видовжену парцелю т. зв. «Фідлюкову ниву». Її продовженням на території Четвертків є польова дорога, звана досі комарівською. Вона переходить повияще Четвертків рівнобіжно з гостинцем та закінчується при останніх хатах Четверток від сторони Залукви. В дальшому напрямі до Дністра стара дорога вигиналася дещо направо, а після того вже лінією нинішнього гостинця доходила до точки, де за Четвертками поземелля, ступнево підіймаючися, творить перше вивищення. В цій точці давня дорога переходила на правий бік нинішнього гостинця та йшла далі в первісному напрямі вздовж поля «Цвинтариська». Далі доходила до бічної дороги до фільварку Теребіжа. Краєм поля «Цвинтариська» зазначений слід давньої дороги значною кількістю виорюваного в ріллі каміння та грубого піску (шутру). Дальше, згідно з місцевою традицією, дорога йшла нинішньою доїздовою дорогою до фільварку Теребіжа та потім, звертаючи на південний-схід, йшла — як нинішня прибережна вулиця Залукви — вздовж лівого берега Лукви аж до Дністра.

Друга комунікаційна лінія в Пригородді була безперечно ця, що ближче Дністра (в Залукві — Нелепці) виходить як бічна вуличка. В дальшому продовженні йде як широка дорога поміж ланами «Радече» та «Війтівським». Вона доходить і перетинає оселю св. Станислав. Первісно давня дорога вигиналася при закінченні з правий бік та перетинаючи лан «Радеча» поза шкільним будинком, доходила до валів, що окружали монастир св. Пантелеймона, а саме до точки, званої «На брамі», у східньому відтинку валів. Кінцевий слід дороги зберігся досі в поземеллі позаду шкільного будинку як поздовжнє заглиблення. Від описаної дороги виходило відгалуження попри старий цвинтар у св. Станиславі в напрямі на захід, опісля полем «Єжів» та вздовж

високого правого берега «камінного» вивозу до ріки Лімниці. Це був давній блюдницький гостинець, названий так в урядовім акті «visio granitialis» із 1627 р. *). Сьогодні заступає його побудований перед сто роками гостинець на Пукасівці, що починається від галицького моста на Лукві, йде залуківськими полями, а потім кам'яним вивозом сходить на низ до мосту на Лімниці.

Інша комунікаційна лінія була ця, що сьогодні виходить у північно-західній частині села сз. Станислав, від сторони вивозу «над Пилипівцем». Первісно виходила дорога від брами в західньому відтинку валів монастиря сз. Пантелеймона та йшла в напрямі на південний захід, попри колишню церкву св. Спаса, що стояла на горбі від сторони «камінного» вивозу, а наостанку як нинішня польова (убічна) дорога, або путівець, тяглася високим берегом Лімниці в напрямі до лісу Дуброви. В частині лісу, званого Кирилівкою, сходилася з нинішньою сокільською дорогою. Описана давня дорога названа в урядовім акті «visio granitialis» із 1627 р. «спаським гостинцем».

Сокільська дорога лучить сьогодні оселю Сокіл із Залуквою. Вона доходить у Залукві до комарівського гостинця біля придорожньої каплиці (1828 р.). Ця давня дорога була продовженням шляху «Руський путь», що від «галицької брами» в комарівському лісі йшов правим берегом Лімниці, переходячи в напрямі як головна лісова дорога. Потім цей «руський путь» перешедив повище давнього монастиря на Соколі та перетинав поперечно залуківську височину. Від точки, де стоїть сьогодні придорожня каплиця з Залукві, шлях йшов як нинішня широка вулиця села в напрямі до Лукви, де лучився з описаною раніше головною т. зв. комарівською дорогою Пригороддя.

Для комунікації між городом та Пригороддям побудований був безперечно міст на Лукві, де сьогодні є кладка. Є можливість існування ще другого моста пониже, можливо напроти, «задніх воріт» та «Іванівського *»). Від попередно згаданого моста йшла дорога та сама, що й сьогодні, закручувала направо, йшла якийсь час нинішнім гостинцем, а опісля, віддаляючись від нього

*) Oblata in castro Halicz 1629 fer IV post. dom. Jubilate. Д-р Й. Пеленський, Halicz стор. 203

*) Примітка Я. Хмілевського.

на право, йшла, як сьогодні, звичайна польова дорога, що перетинає поля при лізому березі ріки. Вона прямує на поле «Кашиків» (Черківська) під Четвертками. В продовженні вона доходила до головної (комарівської) дороги Пригороддя.

Означивши таким чином головні комунікаційні лінії, можемо зорієнтуватись, як були розміщені будівлі Пригороддя, церкви, монастирі та мешкальні доми. Віднайдені на залуківській височині румовища вказують, що церкви та монастирі були переважно побудовані краями височини від сторони Лукви, Дністра та Лімниці при дорогах. І так: при початку дороги, що виходила з города та йшла лівим берегом Лукви, стояла церква невідомого названня (румовище ч. II *) за останньою хатою Підгороддя). Друга, церква Благовіщення, стояла при тій самій дорозі на нинішньому полі «Кашикові» (румовище ч. 5). У дальшому напрямі при головній (комарівській) дорозі Пригороддя стояли дві незнані назви церкви (румовище ч. 4 при гостинці Залуква - Четвертки та румовище ч. 8 у куті між гостинцем та дорогою до фільварку Терєбіжа). На продовженні дороги, на території нинішньої Залукви, існували ще по кінець XVIII-го століття три дерев'яні святині. В частині села «Митрополиче» стояла церква Богоявленська, побудована в 1700 р. з малою дзвіницею та цвинтарем по другому боці дороги при березі Лукви. На місці, де стояв церковний будинок, поставлено пізніше на селянському городі залізний хрест. У частині села «Плебанщині» була церква святих Петра й Павла, згадана також у люстраційнім акті галицького староства з 1556 р. Вона стояла в нинішньому парохіяльному саду, ближче дороги, що йде над берегом Лукви, а цвинтар був там, де сьогодні є парохіяльні будинки. Врешті в частині села Нелепця, тепер на городі Заруховича, стояла невелика церковця св. Михаїла з дзвіницею та цвинтарем, побудована в 1716 р. **). Ця остання церковця стояла отже при закінченні головної дороги Пригороддя, недалеко берега Дністра, в колишньому «Лавриновому Куті» ***). Церкви називалися

*) Числа подано так, як вони означені в мапах, відданих на збереження до Національного Музею.

**) А. С. Петрушевич, «Вістник Народного Дому» з 1884 р., ч. 19 у 20

***) В люстраційнім акті галицького староства з 1572 р. згадується, побіч «Запаркання», передмістя «Lavrinoўka» Пізніша назва «Нелепець» узята від назвища Франца Нелепця, що набув там вїтївство. (К. Czernyński: «O dobrach kor. b. Rzeczyp. polskiej, стор. 234, А. С. Петрушевич, Вістник Народного Дому з 1874 р., ч. 18.

також: горішня, середня та долишня. При кінці XVIII-го століття церкви горішня та долишня були закриті, чи скасовані, а достичні частини села приділено до відбудованої в 1800 р., нинішньої парохіяльної церкви св. Петра і Павла. Про всі три згадані церкви Залукви сказано в дієцезіяльному візитаційному акті з 1740 р., що вони були побудовані (ериговані) на «gruncie z dawna poświętnym» і тому можемо прийняти з більшою певністю, що побудовані вони були на місці збудених церков старого Галича та й мабуть під названням давнішніх святителів.

Інша група церков була побудована в галицьким Пригородді від сторони Дністра, по обох боках дороги, що від Залукви-Нелепця підіймається на гору св. Станислав. І так: у люстраційнім акті галицького староства з 1556 р. є згадка про церкву «Świątę Pereczystę Lanowskę» та «Troicki monaster». На думку А. С. Петрушевича, ланівська церква завдячує свою назву тому, що стояла на міському лані «Радечі», згідно на межуючому з ланом городі Івана Бучка. Місце є ідентичне зо старим цвинтарцем на горбах при самій Залукві, де, як здогадується д-р Й. Пеленський, могла стояти дерев'яна церковця. Як місце Троїцького монастиря приймає Петрушевич міський сад, пасовище, положене повище присілка Гробиськ, у косогорі над Дністром. Знайдені д-ром Й. Пеленським предмети, а саме багато орнаментований капітель колоюни та малий дзвіночок, указують, що справді стояла там колись мурована церква (румовище ч. 10). За усною традицією, був там жіночий монастир. Як можливе місце ще однієї церкви в тій околиці означає д-р Пеленський узбіч малого узгір'я від сторони «Побережжя», при давнішому вїтївському лані («Laneus advocatialis»), що початково міг бути церковною власністю *). Вище під селом св. Станислав стояла мурована церква невідомого названня (румовище ч. 9) напроти шкільного будинку.

Частина високого берега повище гирла Лімниці, відтята від західної сторони глибоким ярмом «над Пилипівцем» (або «над Матютинов»), а від східної «зломаним вивозом», називається горою «св. Станислава». Вершок гори обведений могутнім

*) А. С. Петрушевич, «Вістник Народного Дому» з 1884 р., ч. 16 та д-р Й. Пеленський, Halicz, ч. тексту 16 (стор. 88), стор. 85, ч. тексту 12, та стор. 76, й. тексту 13.

п'ятибічним валом довжини приблизно 800 м., і зовнішнім ровом. Сьогодні вал уже частинно розкопаний, а рів засипаний передусім на південному відтинку. Там пізніше станув ряд селянських хат. У валах було двоє воріт. Східні — в місці «на брамі» та західні — від сторони вивозу «над Пилипівцем». Це є останки укріплень колишнього монастиря з церквою св. Пантелеймона. Знищений у часі татарського нападу церковний будинок обняли вже за польських часів ченці францисканці. Вони відреставрували мури будинку, надаючи йому вид звичайної базиліки, та побудували мурований монастир і дзвіницю. Цілість забезпечено невеликим чотирибічним валом і ровом таким способом, що одно крило монастирського будинку, побудованого під простим кутом, доповняло частину східного, а друге крило частину південного валу. Дзвіниця з в'їздовою брамою та зводженим мостом служила zarazом як оборонна башта *). В 1917 р. в наслідок обстрілювання гранатами, дах костела св. Станислава (колишня церква св. Пантелеймона) завалився, а головний портал із романським орнаментом часів княжої доби зовсім розбито. Під час реставрації тобто відновлення будинку в 1927 р. знято тинк внутрішніх стін та відслонено вириті в мурах давні написи, мулярські знаки та інше. Три довші написи, вириті старослов'янським начерком: один на західній стіні, правобіч головних входних дверей, і два інші, в долішній частині північної стіни, напроти південних входних дверей, досі не відчитані **). По другому боці вивозу «над Пилипівцем» простягається більший монастирський лан «Єжів». Назва вказує, що могло там бути щось у роді гостинниці-шпиталю (грецьке: ксендохія) під управою монастиря. Св. Пантелеймон іще й сьогодні славиться як опікун недужих ***).

Нарешті третя група церков Пригороддя була побудована вдовж старого Спаського гостинця, що від монастиря св. Пан-

*) Д-р Й. Пеленський, *Halicz*, ч. тексту стор. 1 — 69 (Описання архітектури церкви св. Пантелеймона з мапою укріплень), ч. тексту III, стор 166 — 192 (історична частина).

**) Лев Чачковський поробив рисунки та знімки із згаданих написів і передав альбом д-ром Я. Пастернаком до музею НТШ, де він вписаний під ч. інв. 22699.

***) В акті «*visio granitialis*» із 1627 р. поле Єжів є назване «*Jezioŭ*», а в іншому місці «*Jezów*» (Єзів). Про гостинниці-шпиталі дивись: Михайло Грушевський, «Історія України-Руси» том III, стор. 288.

телеймона йшов високим берегом Лімниці. Це були: Церква св. Спаса (румовище ч. 2) на горбі від сторони «камінного вивозу», далі т. зв. «Полігон» (румовище ч. 7) від сторони поля «Карпиці» та церква св. Кирила і Методія (румовище ч. 3) під Дубровою на полі «над Борщевом».

На цілій середній частині залуківської височини, де сьогодні бачимо розлогі поля: «на горбах», «Басалига», «над коршмою» та «Підсадочна», не знайдено досі ніяких слідів мурованих будівель, за винятком непевного щодо часу походження та роду будівлі (румовище ч. 13 «на Атаманівці»). Можна здогадуватися, що на цілому згаданому просторі могли стояти лише рідко розкинені двірки серед більших садів і огородів. На просторій рівнині поля «Ниви» міг бути більший майдан. Безперечно, густіше була забудована частина височини «на Побережжі» від сторони Дністра. Від комарівської границі «над Стінкою» вздовж старого річища Лукви та по другій стороні Підгороддя вздовж лівого берега ріки простягався довший ряд домів менше заможних міщан і ремісників. Так само був забудований дальший берег Лукви на залуківській території, себто нинішні прибережні поля «Підлисе» («uroczysko pod Lysą górą») поле «Городок» і далі в напрямі до Дністра, як нині прибережні доми Залукви *).

Згадана передніше головна дорога Пригороддя, що від сторони Лукви доходила до Дністра, служила заразом як звичайна дорога до виїзду з Галича на схід. Кінцевий напрям дороги вказує, в котрій точці приблизно міг бути «кривавий брід» та міст на Дністрі, що про них є згадка в Галицько-Волинському Літописі під роками 6721 (1213) і 6737 (1229). «Кривавий брід» був мабуть там, де й сьогодні є брід на Дністрі, себто пониже закінчення згаданої дороги та повище устя Лукви. Природні причини, які викликували його утворення, були ті самі, що й сьогодні, а саме: карпатські ріняки, що їх Лімниця в часі більшого стану води наносить до Дністра, задержуються масою вод Лукви й осідають повище її устя на дні Дністра, та творять камінну лаву від одного берега до другого. Згаданий у Літописі

*) Також на правому березі ріки Лукви під городом на полі «Царинка» були житлові будинки, як то виказали найновіші (1951 р.) розкопки під проводом В. Гончарова.

дерев'яний міст міг бути побудований на місці «Кривавого броду, або трохи вище, отже якраз там, де головна дорога Пригороддя доходила до берега ріки.

В Галицько-Волинському Літописі під 6739 р. (1231) читаємо, що король Данило, вирудаючись у похід на Перемишль проти князя Олександра белзького, помолився Богові, Пречистій Богородиці та Архангелові Божому Михаїлові та потім пішов у бій. Ці слова Літопису треба розуміти так, що король, перед від'їздом із города, був присутній на Богослуженні в соборному храмі Пресвятої Богородиці та виїжджаючи з Галича в напрямі мосту чи броду на Дністрі, вступив — річ звичайна — до останньої галицької церкви св. Михаїла. Вона стояла при закінченні дороги, близько берега ріки. Галицьке Пригороддя простягалось також на правий берег Лукви, де сьогодні нижче гирла лежить містечко Галич. Там була імовірно пристань на Дністрі для військових і купецьких суден і торговельна дільниця Галича. Літопис згадує про укріплений оборонний двір званого сторонника Угрів, боярина Судислава, положений на правому березі Дністра. Можна здогадуватись, що двір був одною з важливіших галицьких твердинь, коли король Данило під час походу на Галич у 1229 році вважав за вказане передусім його взятт приступом. Місце, де стояв двір, не є в Літописі ближче означене. Однак беручи під увагу, що на правому березі Дністра, побіч гори св. Станислава, одинока замкова гора надавалася під будову сильншої твердині, мимохіть насувається здогад, що саме на тій горі стояв згаданий оборонний двір Судислава. Його укріплення, це була гора відмежована від північного закінчення глибоким поперечним перекопом та обгороджена частоколом. Пізніше станув там польський замок на основі конституції 1621 р. Основної перебудови цього польського замку довершив староста Андрій Потоцький у 1658 році. Тоді висипано під горою від сторони Дністра три вали: два припирали до підніжжя гори, а третій був від сторони ріки. З інвентаря галицького староства з 1627 р. довідуємося, що у валах було п'ять башт і три брами: західня від сторони калуського передмістя, північна від сторони Дністра, приблизно там, де сьогодні є міст, та східня від сторони «Запаркання» на «езупільському тракті», що йшов правим берегом Дністра на Пітрич і Козину *).

*) А. С. Петрушевич: «Вістник Народного Дому» з 1884 р., ч. 5.

В люстраційнім акті галицького староства з 1556 р. є згадані три перевози на Дністрі під Галичем: середній, долишній та горішній. Місце двох перших означене ближче в грамоті польського короля Жигмонта Августа II. з 1552 р., де потверджено давніші привілеї, надані Володиславом Варненським у Буді в 1434 р. до 1444 р. **). Читаємо там про наданий місту Галичеві лан «Болоння» («*Błonie*») положений «*ante civitatem a ripa fluminis Lukiev, secundum ripam Niestr, usque ad traiectum, alias przewosz Huelnicki (Uhelnicki?)*». Лан «Болоння» — це більший неужиток, зарослий частинно лозами, що простягається від гирла Лукви до мосту на Дністрі. Згаданий у грамоті середній перевіз був отже приблизно там, де сьогодні є міст на Дністрі, проти давнішої північної брами міста. Служив він для комунікації з місцем «Угольниками», що про них буде мова в особіному розділі. Долишній перевіз означений у грамоті там, де мова про пасовища «*ad fluvium Lipa, praeter Założce*», що простягаються «*ad ripam fluvii Niesr, ubi traiectus est, quem przewosz vocant*», отже від сторони «Запаркання». Третій горішній перевіз був безперечно повище гирла Лукви, від сторони давнішого передмістя Залукви. Щойно в 1860 побудовано на Дністрі дерев'яний міст, що стояв трохи вище нинішнього залізного, побудованого в 1910 р.

Визначніші будівлі, що їх сьогодні бачимо в Галичі, всі — крім правдоподібно парохіяльної церкви Христового Різдва в ринку, що була побудована десь при кінці XIII-го або з початком XIV-століття (отже після великого татарського нападу) — походять із давніших польських, а деякі вже з австрійських часів. Латинський парохіяльний костел Пресв. Діви Марії в південній стороні ринку, під замковою горою, походить із давніших польських часів. Дерев'яна церковця св. Миколая на Запарканні станула в 1702 р. на місці давнішої також дерев'яної церкви, названої в люстраційнім акті галицького староства з 1556 р. «*Mikuliska*», Жидівська божниця, побудована на місці, де був міський вал, та караїтська божниця, позаду церкви Христового Різдва, походять із давніших австрійських часів. Мурована каплиця св. Дмитра в Заріччі побудована була в 30-тих роках минулого

***) Грамоту частинно репродукував Шараневич у книжці: «*Trzy opisy staroksiążęcego grodu Halicza*», Lwów, 1883 г.

століття. З неіснуючих уже будівель із польських часів треба згадати монастир домініканців, що стояв на початку Запаркання, під замковою горою, проти езупільської брами. В середній частині ринку, проти церкви Христового Різдва, стояв монастир францисканців із костелом св. Хреста. Монастирський будинок служив пізніше на приміщення школи та громадського уряду. В часі першої світової війни він був збудований. При початку дороги, що виходить із міста в напрямі до мосту на Лукві, стояла на колишній реальності покійного нотаря Гузара дерев'яна церквочка. На тому місці, званім сьогодні «Воскресенське» стоїть дерев'яний хрест. Ця колишня церква Вознесіння стояла ближче замкової гори; внаслідок обриву узбочі гори перенесено її в друге місце. Ближче про церкву Христового Різдва в Галичі дивись д-ра Й. Пеленського: *Halicz*, стор 91-103. Про інші будівлі зібрав вістки А. С. Петрушевич: «Вістник Народного Дому» з 1884 р., ч. 22. Група домів у Заріччі, по лівому боці дороги до залізничного двірця, називалася «Гамарня». Там стояв іще перед першою світовою війною будинок колишньої відливарні заліза.

Деякі оселі, основані на території колишньої княжої столиці, сьогодні вже не існують. В угоді, складеній галицьким старостою Станиславом із Ходеча та криліським монастирем дня 28-го червня 1458 р., є згадана побіч Підгороддя також оселя Благовіщення **). Вона лежала в околиці румовища ч. 5, на полі «Церквиськах» під Четвертками. В грамоті з 1427 р., potwierdжений королем Степаном Баторієм у 1582 р., згадується про Григорів і Перевози як пізніші спадкові села римо-католицької парохії в Галичі. В акті «*Visio cameralis terrestris*» із 1627 року є мова про: «*uroczyszcze tychże wsi*» (Григорова та Перевозів), та що: «*i cerkiew św. Spasa tychże wsi plebańskich* *). Обидві оселі лежали первісно на лівому березі Лімниці. На таке положення Григорова вказує назва більшого розпарцельованого лану «Заригири», положеного нижче гостинця Пукасівці-Блюдники **). Друга оселя Перевози, де мешкали перевізники, лежала в долині також при лівому березі ріки, десь проти «камінного» вивозу,

*) Оба акти репродукував д-р Й. Пеленський: *Halicz*, стор. 196 та 203.

***) В давніших катастральних мапах поле є означене «*Na łąkach za Hryhohowem*». Від тієї назви утворилася через пропущення нинішня назва «Заригири».

бо на правому боці ріки є високі, стрімкі береги. Після зруйнування осель татарами, частина осталої людности побудувала собі хати на горбах по правому боці ріки, на монастирському полі Єжові, та по другій стороні «камінного» вивозу, в околиці поля «Карпиць». Як сліди тих пізніших осель треба б уважати означену д-ром Й. Пеленським культурну верству при закінченні міського та війтівського ланів («Halicz», стор. 87, ч. тексту XIV). Те саме відноситься до поля «Сади», положеного в околиці румовища «Полігон». Дерев'яна церковця згаданих осель була побудована на місці давнішої церкви св. Спаса (Румовище ч. 2), на горбі, від сторони «камінного» вивозу.

Княжий господарсько-економічний район.

У дальшій території старого Галича, що простягається в кути між Луквою та Дністром, не знайдено досі ні на полях, ані в лісах ніяких румовищ, культурних верстов, або інших слідів давнішого замешкання. За виїмками пітрицького монастиря, положеного над Дністром, на периферії столиці, нема в давніших актах згадки про церкви або інші будівлі. З топографічних назов одинока нива «Покрова» в південній околиці Крилоса, над берегом Лукви, вказує на існування там колишньої церкви. Однак трудно припустити, щоб ціла згадана частина території, в безпечному куті, в сусідстві города, стояла пустинею. Навпаки, за деякими слідами в поземеллі та за топографічними назвами, можна здогадуватися, що були там якісь рільничо-промислові споруди, призначені мабуть для потреб княжого двора, а крім того для забезпечення твердині харчами в часі облоги. І так: у горішній течії Мозолевого потоку збереглися виразні сліди штучних ставів, що в разі потреби могли доставити більшої кількості риби. Про ті ставки буде ще мова пізніше при описі укріплень города. Понижче ставків, уздовж берегів потоку, є штучно вирівняні місця, що їх місцева традиція називає «млинищами». Так само в північно-східній околиці, над потоком Лазарівкою, є сліди ставка й давнього млина. Стара назва більшого пасовища «Волославе», положеного від сторони галицького передмістя «Губина», наводить на здогад, що в давнину випасали там стада волів. На щось подібне вказує також назва «Телич» (Cielne), згадана в духівниці, чи завіщанні з дня 15. липня

1629 р., перехованому в латинській парохії в Галичі. В заповіті тому є мова про «*laz na górze za zamkiem w Haliczu, między Cielnym z jednej, a z drugiej strony pospolitą (sic), ku Wołosowi leżąca*» *). Стада рогатої худоби, приміщені недалеко города, були потрібні для забезпечення твердині на випадок облоги. Крім того в цій околиці могли знаходитись рільничо-промислові споруди для перерібки сирих продуктів. Безперечно, були там від сторони сілецької границі, а також уздовж гористого хребта при правому березі Лукви, рідко розкинені мешкальні доми й двори. Згадане передше урочище на Лисій горі могло бути місцем колишнього замешкання.

Угольники

В Іпатіївському Літописі під роком 6737 (1229 р.) є згадка про Угольники: «... Даниль стояще в Угольницѣх на березѣ Днѣстра; виѣхавшим же галичанамъ и Уграмъ и стрѣляше ся на леду... и переидоша (Данило) мост и сташа на берегу Дѣстра; наутрия же уставше и обѣха Даниль город». Із тексту виходить, що місце, чи місцевість Угольники лежала по лівому боці Дністра проти Галича.

В найближчій околиці Галича знані є дві топографічні назви, утворені від слова: «Угл» (*angulus*), що відповідають доволі добре такому положенню по лівому боці Дністра. В люстраційному акті галицького староства з 1556 р. поруч сіножатею Залозці, Липчиці, положених між дорогою Болшівці-Галич і Гнилою Липою, згадується також сіножать «*in loco Uhelniki*».

Порядок, у якому є в акті вичислені сіножаті, вказує, що остання сіножать лежала нижче Залозець та Липчиць, у куті між Дністром і Гнилою Липою, де сьогодні ще є сіножатні ґрунти, що межують із передмістям «Заріччя».

Друга топографічна назва приходить у давніших австрійських катастральних мапах, де частина території по лівому боці Гнилої Липи, від сторони Дубовець, є означена як «*Uhelnicki lasek*». Сьогодні лісок є викорчуваний та переміщений в орне поле, знане під назвою (зіпсованою) «Гульники».

Давніші дослідники Галича, пошукуючи за місцем літописних Угольників, брали під увагу також назву «*karczma Weglowa*»,

*) А. С. Петрушевич: «Вістник Народного Дому» з 1883 р., ч. 9.

що є між іншими вичислена в інвентарі галицького староства з 1582 року *). Корчма стояла недалеко Болшова, при правому боці гостинця на Бурштин, у віддалі 250 м. від точки, де дорога з Ганусовець перетинає цей гостинець. На місці колишнього дерев'яного будинку поставленого коло 1848. р. новий мурований будинок, означений в австрійських військових мапах під назвою: «Nieweglowa». На кілька літ перед першою світовою війною будинок зовсім розібрано. Поле, положене при гостинці до Бурштина, називається «Вуглева» або «на Вуглевій» (Weglowa, Nieweglowa). Прикметникова форма назви поля вказує, що вона утворена від слова вугіль (carbo), а пішла мабуть від того, що на тім місці погоріли давніше якісь будинки *). Назва не має нічого спільного з згаданим в Літописі Угольниками. Місце корчми є значно віддалене від Галича й територіяльно з Літописом не погоджується: Дві наведені перед тим топографічні назви є безперечно відгомонам давніх Угольник. Сіножать «in loco Uhelniki» своїм положенням відповідає зовсім добре місцю, де в 1229 р. станув обозом король Данило, себто по лівому боці Дністра, проти Галича. Давні Угольники — це була мабуть загально знана назва місцевости, коли автор Літопису вжив її для означення місця події.

Тому зовсім оправданим видається здогад А. С. Петрушевича, що Угольники були передмістям старого Галича, названим так тому, що лежали в куті рік Дністра та Гнилої Липи **). Воно було сполучене з галицьким Пригородям при допомозі мосту, побудованого на Дністрі вище устя Лукви. Після збурення передмістя в часі татарської навали осталося там пусте місце: «Locus Uhelniki», де пізніше була, згадана в люстраційнім акті, сіножать нинішнього Галича-Заріччя де тепер є залізничий двірець. Положений на другому боці Гнилої Липи «Uhelnicki lasiek» міг бути приналежністю передмістя Угольник.

*) Архів Королівського Скарбу, LVI. Книга I. Про акт є згадка у Грушевського: «Історія України-Руси», том II, стор. 612.

*) Аналогічні топографічні назви є знані в інших місцевостях краю; наприклад у Биткові, пов. Надвірна, частина погорілого лісу називається «Вуглева».

**) А. С. Петрушевич: «Вісник Народного Дому». У 1887 р. в ч. 60. «Тизнівка» або «Заборівка», від сторони Гнилої Липи.

Довколишні монастирі.

В найближчій околиці княжого Галича було більше число монастирів. У першу чергу треба тут згадати положені на периферіях столиці, над берегами рік, укріплені монастирі: сокільський, вікторівський та пітрицький. Про укріплений монастир св. Пантелеймона ми згадали раніше. Сокільський монастир із церквою Воздвиження Чесного Хреста був побудований у західній околиці Галича, на скелистому щовбі, що звисає над берегом Лімниці *). Монастир побудований на скелі (сколі), називався «Скольський», пізніше цю назву перевернуто на «Сокольський». Від того пішла назва пізнішої оселі: Сокіл. Монастирські будинки стояли на вершці скелі там, де сьогодні є цвинтар. На сусідній площі, де сьогодні ростуть старі овочеві дерева, був монастирський садок. У глибокій кітловині, чи улоговині або у видолинку в «Підставках», нижче східної узбочі, був мабуть невеликий ставок, виповнюваний водою, що спливає з джерела в узбочі кітловини.

В південній околиці Галича на «Вікторівській горі», вище устя Луквиці, стояв також старинний монастир, де перебували ченці — віктори **).

Монастирська церква була побудована на самім верху гори від сторони Лукви, приблизно там, де сьогодні стоїть дерев'яна церква св. Миколая. На церковній площі ростуть два старезні дуби. Об'єм пня дуба біля церкви має 4.90 м., об'єм дерева біля дзвіниці 5.70 м. На узбочі гори довкола церкви подібаються в більшій кількості трикутні полив'яні плитки з колишньої підлоги монастирської церкви. Мешкальні будинки стояли на видовженому західньому щовбі скелі, де поверхня очевидячки є нарочком вирівняна (93 м. х 53 м.). А. С. Петрушевич згадує про знайдені там останки фундаментів (?) із мергелю (чи рухляка себто вапна з глиною) та ріняків, глязуровані плитки та

*) Скупі вісті про монастир зібрав А. С. Петрушевич: «Вістник Народного Дому» з 1887 р., ч. 57.

**) Лев Чачковський припускав, що правдоподібно було давніше в уживанні слово «віктор», та означало те саме, що «вчений». Про оселю як новозасновану є згадка в люстраційнім акті галицького староства з 1556 р. Д-р Ярослав Пастернак на основі цього ж акту доказує, що село Закладне в 1538 р. та що його назва походить від основника Віктора. Яка була назва городища коло церкви — невідомо.

знайдену на церковній площі під старим дубом камінну домовину *). На узбочі скелястого щовба були ще перед першою всесвітньою війною три більші печери. Стаціоновані в Крилосі німецькі війська добували зо скелі каміння до будови доріг, і розсадили динамітом вхід до печери *). Сьогодні є там лише один отвір, та такий вузький, що навіть у лежачій позиції годі до нього протиснутися. Під північною узбіччю гори, близько берега Лукви, є глибока охаба. За місцевою традицією, затоплено там у часі татарського нападу монастирські дзвони.

У східній околиці Галича над Дністром був знаний із давніших урядових актів монастир св. Василя з церквою Успення Пресвятої Богородиці. Монастирські будинки стояли з правого боку дороги на горі в селі П'єтрич. Побудований там пізніше двір власників села погорів у часі першої всесвітньої війни. В дорозі парцеляції перейшла гора на власність місцевих селян. На місці викопуються черепки з давніх глиняних посудин, кусників предметів зо скла, тощо. Давніша дорога до Галича виходила в задньому куті монастирської площі та йшла вздовж яру, що відтинає дальшу південну частину високого берега. Друга виїздова дорога виходила з монастиря вздовж яру, що відтинає монастирську гору від гори «над хатами», отже в протилежному до першої напрямі від Дністра.

Згадані оборонні монастирі, положені в домінуючих, уже з природи доволі оборонних точках, мали імовірно лише дерев'яні укріплення (частоколи). Подібно, як згаданий попередньо о-

*) А. С. Петрушевич: «Вістник Народного Дому» з 1884 р., ч. 24 та д-р Шараневич: *O rezultatach poszukiwań w okolicy Halicza, str. 71.*

*) Печери досліджував у 1885 р. Ол Чоловський. Опис тих печер не є мені znаний. Одначе в 1913 році як студент гімназії побував я в тих печерах. Тоді існували два отвори: більший у долині, виміром коло 1 1/2 м. висоти та 3/4 м. ширини, та над ним менший, коло одного метра висоти та 1/2 метра ширини. Вхід був більш доступний до нижчого отвору. Це біля 10 м. довгий хідник, що ступнево звужувався і нарешті і був завалений так, що лишилася лише невелика щілина, яку пройдено, посуваючись лежачи. За місцем обвалу було щось у роді ширшої печери, з якої через отвір у стелі був перехід, наче до коридору на вищому поверсі. Коридор цей був одначе завалений і творив лише дуже вузьку, прямовісну щілину, якою вже дальше не можна було пролізти. Коридор цей був вужчий та нижчий і виходив назовні верхнім отвором. Досліджувано в неділю по полудні. В горішньому проході було чути церковні співи і тому думаю, що печери були колись получені із старою церквою або монастирем та служили як схоронище перед ворожим нападом.

боронний монастир св. Пантелеймона, побудований на горі «св. Станислав» при усті Лімниці, вони сповняли ролю другорядних твердинь (fortalitia), побудованих на окраїнах Галича, у всіх чотирьох сторонах світу.

У ближчій, південній околиці криліської гори, над берегом Лукви, існував ще один, менший монастир із церквою св. Покрови *). Він був побудований при краю узбочі «Вишньої поляни», вище ниви «Покрова». Власник парцелі Лотоцький викопав там у двох місцях покладені рядом побіч себе різні ріняки з-під якоїсь давнішої, мабуть дерев'яної будівлі. Частина близького лісу «Тиндикове» названа за місцевою традицією від назвища останнього ігумена монастиря Тиндика.

Про монастир, положений на горі «Скала» в околиці недалекого села Межигорець, була вже мова передніше при описі криліського «Золотого току». Один із церковних дзвонів, забраний у часі першої світової війни з місцевої церкви російськими військами, мав походити із згаданого монастиря «на Скалі». В південно-західній околиці села Темеровець підіймається як частина високого, лівого берега Лімниці гора «Гречище». Аналогічно, як на криліському «Гречищі», треба прийняти, що існував там також монастир грецьких ченців. На горі є останки валу височини одного метра, довжини 132 м.; вони мають форму підкови.

На території села Дорогова, на узбочі гори від сторони Дністра та села Острова, є положений фільварок із більшим ланом, званім «монастир». На лані виорюються більші кусні обробленого білого пісковика та черепки давніх глиняних посудин. Вище при краю лісу є вироблена в узбочі гори мала площа, де правдоподібно стояла церковця. Побіч площі є глибокий долок, мабуть слід давнішої криниці. Оподалік знаходяться в більшій кількості цегли, останок із пізнішої монастирської будівлі.

Інший монастир стояв у дальшій північній околиці, на території нинішнього села Суботова. Побудований він був у куті

*) Д-р Й. Пеленський: *Halicz*, стор. 128, ч. тексту XXXIII. Також д-р Я. Пастернак перевірявав сей терен, та знайшов на парцелі Лотоцького випалену збіжжєву яму з княжої доби. Він думає, що церква стояла не на полі Покрови, а дещо вище на «Вишній поляні», мовляв тому, що поле «Покрови» розташоване на заплавному терені над берегом Лукви. Тут зайшла мабуть помилка, бо не взяв він до уваги, що русло (давнє) ріки було значно віддалене від цього місця.

між рікою Сівкою і Дністром. Д-р Пеленський (Halicz, стор. 90) наводить уривок із грамоти 1469 р., перехованої в городських і земських актах (том III, стор. 339), де є мова, що «Generosa Margaretha», дочка Теодора з Язлівця, камінецького каштеляна, переказує на річ Івана Колі з Делієва своє право власности до околишніх сіл Мартинова, Чичкова, Машківців «et cum Monaster Sobothov et Roczstwo». Д-р Пеленський пояснює, що остання назва «Roczstwo» має означати Різдво або Рождество та приймає, що в грамоті є мова про два монастирі, в Суботові та Різдв'янах, селі, положеному по другому боці Дністра. Ціла територія Різдв'ян представляється як простора наддністрянська низина, та нема там ані одного горбка, або вивищеного місця, що надавалося б під будову монастиря. Перше оселя була побудована ближче берега нового річища Дністра. В б'єрезі ріки, від сторони прибережного лану «Старовина» (в катастральних мапах «Урочище»), знайдено кілька черепків глиняних посудин із XVII століття з витисканим, цяткованим орнаментом. На межуючій парцелі, ближче триангуляційного знаку, виорюються людські кості. Там був цвинтар давнішої місцевої церкви, що стояла оподалік місця, де сьогодні пливе ріка. Дерев'яний церковний будинок перенесено заздалегідь на інше місце, а саме на місце при головній вулиці села, де сьогодні стоїть парохіяльна церква Христового Воскресіння. З вище сказаного виходить, що існував ще один монастир із церквою Христового Різдва в Суботові, названий у грамоті з 1469 р. монастирем «Sobothov Roczstwo».

Оселя Різдв'яни завдячує свою назву мабуть тому, що могли там мешакти піддані монастиря *).

На «Касовій горі» біля Болшова, стояв старинний монастир чина св. Василя **). Монастир був побудований від сторони лісу там, де хребет гори більше плоский. Від сторони Галича уздовж нижчої узбочі Касової гори, а потім частиною хребта гори, званого «Баюлоза», переходив — згідно з місцевою традицією — галицько-кїївський шлях. З Іпатського Літопису знаємо, що по-

*) Замітне, що в селі Різдвяній, Теревельського повіту, також нема місцевої традиції про монастир, чи церкву Різдва, а парохіяльна церква має титул «Покрови».

***) Деякі вістки про монастир є в часописі «Слово» з 1879 р., ч. 3-6.

сол київського князя Із'яслава — Петро Бориславич, прийнятий незичливо галицьким князем Володимирком, пристанув у поворотній дорозі на ніч у Болишові. Отже можливо, що він мав тоді намір переночувати в згаданому монастирі, положеному недалеко від галицько-київського шляху. Дальша, північна частина гористого хребта називається «Крило». В західній узбочі є глибоке, півкругле заглиблення, рід просторої кітлозини, зарослої лісом. В осередку кітловини підіймається горбок у вигляді правильного стійка, ослонений від східньої сторони півкругло вигнутою стіною узбочі гори. За місцевою традицією, стояла на горбку церковця. Є також переказ, що якийсь вельможа виїхав конем на вершок горбка та кінь упав і згинув на місці.

Підміські служебні оселі.

В північній та південно-західній околиці Галича стрічаємо значне число сіл із назвами, утвореними від роду ремесла, або іншого подібного зайняття: Медуха, Медина, Поплазники, Пукасівці (Покосівці?), Колодіїв, Перевозець, Боднарів, Сапогів, Комарів та інші. Села з аналогічними назвами знані також в околиці інших княжих городів. Ст. Кутшеба зважає їх за давні служебні оселі, що мали обов'язок постачати для княжого двору всякі артикули (мед, рибу, бочки, сапоги), або виконували деякі чинності (рибалок, косарів, перевізників), або врешті ходили на звичайну службу до города, змінюючи вряди-годи мешкання як комірники від слова комора (комара). Початок оснування служебних осель відносить згаданий історик, хочай не виключно, в часи дружинної організації *).

*) St. Kutrzeba: *Historja ustroju Polski w zarysie*, Lwów, 1917 r., том I, стор. 26.

ІІ. Ч А С Т И Н А

УКРІПЛЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО ГОРОДА.

Загальні замітки.

Під укріпленням города Галича треба розуміти укріплення головної твердині на криліській горі разом з укріпленнями манастирів, побудованих на горбах по другому боці Мозолевого потоку. Сполучені системою водних укріплень та зовнішніх валів, вони творили одну цілість.

Уже само топографічне положення города давало йому доволі значну природну охорону. Криліська гора є зидовженою скелею у вигляді язика, що входить у річний кут між Луквою та її притокою Мозолевим потоком. Боки цього язика спадають від західної сторони високими, стрімкими узбочами до Лукви, від східної сторони вривчатими берегами до глибокого яру Мозолевого потоку. Від південної сторони нема таких природних перешкод. Тому від тієї сторони забезпечено хребет гори кількома рядами могутніх валів, висипаних від краю узбочі над Луквою до берега яру Мозолевого потоку. Це були головні вали города. Завдяки сприятливим умовам збереглися вони майже в первісному вигляді та своїми розмірами викликають подив у глядача. Останки інших укріплень города попереривані біжучими водами, поперетинані дорогами та стежками, частинно зарослі густим лісом, подекуди розкопані та розорані; рови вздовж валів, у наслідок виполоскання дощовою водою, перемінилися подекуди у справжні дебри. Проте їх можна точно перевірити та відтворити цілість імповантних укріплень галицької твердині. Вони можуть послужити як зразок своєрідного способу будови земляних укріплень на наших землях, що визначаються приношенням деяких здобутків із західньо-європейської фортифікаційної техніки.

Спосіб будування галицьких укріплень відпозідав підгірському положенню города та рільничому характерові краю. Він оснований на сипанні земляних валів та будові частоколів і дере-

з'яних надбудов. Спосіб будування оборонних мурів із каміння в ті часи у нас не був знаний. Каміння вживали сливе вийнято до будови фундаментів під більші оборонні вежі. Вали будувалися в той спосіб, що копали в даному місці рів, а вибрану глину сипали вздовж унутрішньої стіни рову, від сторони твердині. Зовнішня стіна валу та внутрішня стіна рову творили одну стрімко похилу площу (шкарп) від сторони передпілля. Більші вали сипано на дерев'яні конструкції. Коронаю валів були укріплення з дерева: дубові частоколи, вироблені вздовж частоколів криті помости, а у відступах, на подвійну віддаль стрілу з лука та у важніших точках, оборонні вежі. З дерев'яних укріплень галицької твердині не осталося, природна річ, на поверхні ніякого сліду. Можливе, що дещо конкретніше про спосіб їх виконання буде можна сказати на основі совісно Perezедених археологічних розкопів *).

З причини недалекосяглости тогочасного стрільного озужжя (лук, праща) та нездатности його до поземного обстрілювання, найприроднішою й найуспішнішою була оборона згори вниз. Ратище, скинуте з вищого місця, набирало потрібної сили, щоб пробити щит, чи іншу заслону противника. Головного матеріялу до того роду оборони доставчали недалекі ріки, що в часі більшого стану води наносили на береги значну кількість карпатських рін'яків. У важливіших точках будовано на земляних насипах дерев'яні поверхові вежі. З поверхів веж можна було пражити противника прадом каміння і стріл. Деякі вежі служили за обсерваційні точки. Вони були побудовані при важливіших відтинках валів, у таких точках, що з них обсерватори могли взаємно порозуміватися при допомозі оптичних, чи акустичних знаків. Старшини залоти поодиноких зідтинків могли таким чином не лише відбирати прикази головної команди, але і взаємно передавати собі інструкції та остереження. Для оборони доступу вздовж гористого узбіча були вироблені у скелі його вищій частини косоного оруужні площини, обведені від краю валком. Там приміщувано оборонні машини (пращі, метавки та самостріли), нагромаджувано купи більших рін'яків та інших засо-

*) Д-р Ярослав Пастернак під час короткого побуту в Крилосі осінню 1928 р. провів, що перший південний вал за церквою був висипаний при «Воротиці» на дерев'яній конструкції.

бів оборони. Поодинокі предмети укріплень були сполучені між собою злучними ровами, забезпеченими валком. Ними могли частини залоги скоро й незамітно пересуватися з одної оборонної точки на другу.

Вельми вміло зискано для оборонних цілей Мозолевий потік. Потік випливає у викторівському лісі та біжить у напрямі з півдня на північ яром, між високо положеними прибережними полянами: «Нічполем», «Осовою», «Гедзанками» з правої та «Стависьками» і «Качкозом» із лівої сторони. Далі пливе потік попри узбіч криліської гори та поза її закінченням впадає до Лукви. Дно потоку визначається сильним спадом; в часі більших дощових опадів спливають яром потоку великі маси води. Потік тепер звичайно зовсім висихає, лиш у нижній течії збирається трохи води з джерел у берегах яру. В горішній течії від викторівської границі, на просторі кількасот метрів, береги потоку значно розширені. Цю частину потоку називають сьогодні «Ставками». При долішньому закінченні Ставків збереглися досі сліди давніх гребель. Так само в середній частині Ставків, де стара дорога на Нічполе та Сілецьку гору переходила на другий берег потоку, є при обох берегах виразні сліди вищої греблі. Отже відтинок яру з роширеними берегами був збірником, де з джерел потоку та головно в часі обильних дощових опадів збиралася вода з прибережних, високо положених піль. Задержана греблями, вона виповняла там два більші ставки *).

Ставки мали радше оборонне, ніж господарське значення. Вони мали на меті виповняти з разі потреби яр Мозолевого потоку водою в місцях, де він увиходить в укріплену територію в південній стороні, та де він виходить з укріпленої території — в північній стороні. Для задержання води у згаданих двох точках були висипані дві могутні греблі. Перша була там, де другі головні вали (між Качковом і Стависьками) доходять до берега потоку; друга — позище горбка Воскресенського. На випадок облоги города замикано найперше застави в нижчій, північній греблі біля Воскресенського, а рівночасно піднюшено заставу в греблях при «Ставках». Вода ставків спливала згори потоком

*) Мешканці Викторова називають Мозолевий потік «Ставним потоком». Назва поля «Стависька», положеного на гірському хребті, повинна властиво звучати «над Ставками» себто «над стависьками» (так часом місцева людність це поле називає).

униз та в одну мить виповнювала береги яру перед згаданою нижчою греблею до висоти кількох метрів. Опісля замикано застави у вищій, південній греблі, біля других, головних валів та виповнювано водою яр перед тією другою греблею. Тим способом творено в обидвох стратегічно важливих точках штучні зодяні перешкоди. Вони з обидвох сторін замикали доступ яром потоку та заразом виповнювали прірви між укріпленнями города й сусідніх монастирів.

Будови цілости галицьких укріплень не довершено в один і той самий час. Найдавніше, безперечно, висипано великий вал за церквою, що замикав город від південної сторони та вали в західній і східній узбочі гори. Це були укріплення з перших літ панування Володимира Великого або навіть вчасніше *). Не виключене, що їх основою було первісне городище доісторичної доби, що — за деякими позначками — на криліській горі існувало. Мабуть про цей доісторичний город та його основника обіцяв літописець розповісти у зв'язку з «Галичиною» могилою та на жаль не розказав. Оборонні монастирі на горбках по другому боці Мозолевого потоку були побудовані за часів пізніших (Ярослава Осмомисла і його наслідників). Остаточне закінчення цілої системи укріплень треба би віднести до часів перед великим татарським нападом. Їхню, безперечно, надмірну розбудову можна би пояснити якраз тим, що в разі загальної небезпеки зросте число оборонців, достатне для довгої лінії валів. Назва «німецькі ворота» вказувала б на те, що укріплення, хоча може частинно, будовано під наглядом німецьких інструкторів, або при допомозі ремісників німців.

УКРІПЛЕННЯ КРИЛІСЬКОЇ ГОРИ. *)

I. Вали у південній стороні города.

А. Перший головний вал за церквою. Довжина валу від краю узбочі над Луквою до краю яру Мозолевого потоку є 624 м.

*) Д-р Я. Пастернак: «Старий Галич», стор. 204, гадає, що найстаршим валом був той, що його слід лежить між першими і другими валами, та що він був скасований або знищений за часів князювання Осмомисла. Можна би також припускати, що це був недокінчений перший, а тому наймолодший вал. (Прим. Я. Х.).

*) Виміри валів та поодиноких об'єктів укріплення криліської гори подані у схематичних начерках.

Це є один ряд величезного валу з зовнішнім ровом і доданими при обидвох закінченнях короткими зовнішніми валами для зміцнення оборонності крил (флянків). Прірза в середній частині між обидвома додатковими валами є приблизно 280 м. Ширина головного валу з ровом у середній частині рівняється ширині бічної частини цього валу з ровом та додатковим валом, разом узятими. Частину головного валу за митрополичою палатою та в напрямі до Лукви, перед кількадесяти роками розкопали на просторі 120 м. і розвезли найняті липовани. При решті валу над Луквою є пізкругла оружна площа, обведена від краю валком. При закінченні головного валу, на березі Мозолевого потоку, є мала чотиробічна оружна площа. В середній точці цього валу, від сторони церкви, є вироблений похилтий вхід на вал. Проти цього входу, при зовнішньому краю рова, є на передпідлі насип у вигляді розораної могили з еліпсузатою підставою. Там стояла обсерваційна вежа (I). Первісно у валі був перехід тільки в одному місці там, де перетинала його голозна дорога города. Дорогу замикали ворота, осаджені в переході у валі. Це були ворота, якими дорога виходила на передню частину города (передграддя), можливо ті, що про них згадує літописець під назвою «німецьких». Король Данило, узійшовши в 1237 році до Галича, примістив угорі цих воріт прапор на знак перемоги *). Місце воріт у валі, де були осаджені ворота, називають сьогодні «зоротищем». Ще кількадесять років тому дорога у «воротище» була значно підвищена так, що на означення місця вживано назв «на воротищі» або «на горбку». Пізніше горбок вирізняно. Насип на дорозі був первісно вироблений на те, щоб ворота спочивали на підвищенні, та щоб приступ до них утруднити. Ворота відчинялися від города (замикалися до города) й спиралися вгорі та в споді на дубових бальках, впущених поземно в боки прилягаючих частин валу; через те вони ставали значно відпорніші. В горішній частині валу «при зоротищі», від західньої сторони, можна було ще перед кількадесяти роками бачити заглибленні, неначе слід такого поземно впущеного бльока. Частина валу по другому боці «воротища», від сторони Мозолевого потоку, є значно ушкоджена внаслідок вибирання

*) Галицько-Волинський Літопис під 6743 р.

глини до ліплення стін у селянських хатах. Через те утворилось у валі півкругле заглиблення. Перед ворітьми, на зовнішньому валі, був правдоподібно зводний міст. При описі головної дороги города було сказано, що за ворітьми вона йшла не, як сьогодні, від закінчення додаткового валу в простому напрямі, але зверталася за додатковим валом нагло в лівий бік і таким чином обминала виступ поздовжнього горбка, що замикав у цьому місці перехід за валами. Було це зроблене доцільно. Ворожий відділ, наступаючи на ворота, був примушений підходити дорогою попри додатковий вал та заслонитися щитом, держачи його (не, як звичайно, на лівому) на правому рамені, а ліва рука, звісно, слабша в сродуванні зброєю.

Б. Другі головні вали між Качковом і Стависьками — трирядові. Вали від краю узбочі над Луквою до краю потоку довгі на 540 м. У поперечному перекрою вали виявляють зовсім інший тип. Він визначається тим, що за першим (зовнішнім) і другим (середнім) рядом валів є вироблені вздовж валів вузькі пояси оружних площин. У валах був, як і сьогодні, в середній частині, широкий перехід. Його ширина є 14 м., отже значно більша, як ширина дороги на Качкові, що має заледви 3 м. Частина другого ряду валів від переходу у валах у напрямі до узбочі над Луквою була вже дазніше власником ґрунту розкопана, а зовнішній рів засипаний на просторі 82 м.: через те оружна площина за першим валом (зовнішнім) виглядає наче розширена та сягає сьогодні аж до рова перед третім валом. Частина тої площини за першим рядом валів, де поставлено дерев'яний хрест, була вжита пізніш на холеричний цвинтар.

У переході в валах не було воріт. Перехід мав служити до наглих випадів на протизника в передпіллі. Тому він мусів бути відповідно широкий, щоб відділ до випаду міг сформуватися. Ворота у переході були б за широкі та до оборони не вигідні. Для оборони переходу була побудована від сторони передпілля на Стависьках сильно укріплена чолова башта у вигляді трикутника, зверненого підставою до валів, а вершком висунена в передпілля. на Стависьках сильно укріплена чолова башта у вигляді трикутника, зверненого підставою до валів, а вершком висунена в передпілля. У віддалі 50 м. від зовнішнього валу, проти переходу, остався досі насип у вигляді високої могили, з зиробленим

похилим входом від сторони валів. Цей насип був підставою більшої оборонної вежі, що стояла у висуненому на передпілля вершку трикутника. Простір між вежею та переходом у валах був забезпечений бічними частокколами із зовнішніми ровами, що, як обидва довші боки трикутника, виходили зід оборонної вежі в напрямі до обидвох кінців зовнішнього валу при переході. Вони мали на меті заслонювати й крити залогу вежі під час утечі на вали. Бічні частокколи не доходили до самих закінчень валу при переході, а оставалися по обох боках вільні місця, як бічні переходи. Ними могла випадна залога города втікати з передпілля за вали. На закінченні бічних частокколів коло бічних переходів стояли дзі менші вежі, що творили підставу трикутника. Вони мали на меті боронити переходи під час відступу залог з передпілля за вали. Насип під бічною вежею від сторони Мозолевого потоку зберігся у вигляді могили. Насип під бічну вежу від сторони Лукви, висипаний також на закінченні частокколів, був згодом розкопаний для вигіднішого виїзду сьгоднішньої польової (убічної) дороги, яка йде від переходу у валах у напрямі на Стависька та Вишну поляну.

Описана раніше давня дорога з города на вишу греблю на на Ставки та Нічполе виходила з валів попри зовнішній рів правого частокколу. Початковий слід цієї дороги — глибоко виполосканий дощовою водою, що спливає від сторони Стазиськ і має вигляд неначе другого рівнобіжного рова. Тому поздовжні вузькі переділки між старою дорогою, колишнім розом частокколу та нинішньою польовою дорогою, мають вигляд наче нарочно висипаних рівнобіжних валків і на перший погляд можуть здаватися недоцільними.

Самозрозуміло, що в час наступу зорога й рівночасно з відступом залогі чолової башти за вали, ставлено поспішно на всіх переходах барикади. Вистачило для цієї мети зрубане дерево з гостро затесаними грубшими гілляками, що його клали в переході гострими кінцями наозні та вверх. Дерево на грубшому кінці прикріплювано до землі дерев'яною клячкою *). Та коли, не зважаючи на це, ворожим військам удалось заволдіти чоловою баштою і вдертись до переходу з валах, то насту-

*) August v. Cohausen: Die Befestigungsweisen der Vorzeit und des Mittelalters. Wiesbaden 1898, ст. 18, 183.

паючи далі, вони мали проти себе не тільки частину залоги, уставлену в оборонній позиції в самому переході, але були рівночасно нападані з обох боків частинами залоги, уставленими на оружних площинах за першим, другим і третім рядом валів.

У віддалі 126 м. від закінчення зовнішнього валу, при стрімкій узбочі від сторони Лукзи, вироблена є у стіні скелі у віддалі 36 м. пониже краю узбочі площина, довжини 58 м. та ширини середньої частини 10 м. Там є також сліди валка при берегах площі. Зайти можна до неї від сторони поля Ставицьк незамітною, густими корчами вкритою стежкою вниз. У часі першої всесвітньої війни площина служила за безпечне пристановище для мешканців Крилоса та їхнього майна. Мабуть із тих часів походить дещо жартівлива назва площі «Асафатова долина» (?). Первісно площа мала на меті оборону узбочі гори. Вона могла бути місцем засідки на ворога, що наступав від сторони Ставицьк на город.

Додатковий середній вал на Качкові

Довжина від краю узбочі над Луквою до краю яру Мозолевого потоку 588 м. Слід розораного вже сьогодні валу йде серединою поля «Качкова», рівнобіжно між описаними вже голозними валами. Там, де слід доходить до дороги, напроти обійстя управителя митрополичих дібр, а саме при краю, де ростуть чатинні, тобто шпилькові дерева, збереглася мала частина валу з ровом. По другому боці дороги слід валу йде далі вздовж пізденної короткої границі городу управителя дібр у напрямі до Мозолевого потоку. Ширина валу з ровом — 24 м. Первісно вал у середній точці був перетятий давньою дорогою, що з города переходила полем «Качкозом» до переходу у других валах. Простір між обома головними валами, перетятий рівнобіжним додатковим валом, себто ціле нинішнє поле Качків», має поверхню 42 моргів (24 га.). Це була передня частина города (Предграддя) в протиставленні до властивого «днешнього» города, або «дітинця», що містився біля закінчення гори та мав поверхню 32 моргів (18 1/2 га), не рахуючи узбочі гори. В найвищій точці «Качкова», напроти виробленого згодом переходу у валах від сторони митрополичої палати, бачимо насип

у виді широко розораної могили, проміром підстави 44 м. Була це т. зв. «Галичина могила». Могилу розкопувано тричі. Перший розкопував її Т. Земенцький у 1883 р. та означив її як пам'яткову, чи сторожеву. Другим був д-р Й. Пеленський у 1911 р. Третім розкопував її д-р Я. Пастернак у 1934 році. Він відкрив у цій «могілі» землянку з часів кінця бронзової доби. Не була це отже похоронна могила, а, як він здогадується згідно з Ф. Свистуном: місце інтронізації перших галицьких князів ще надовго перед Володимирком, а опісля, коли цей звичай пережився, чи був, може, Церквою заборонений, могила залишилась історичним місцем» *) Він же не припускав, щоб на «Галичиній могилі» могла колись стояти оборонна вежа, покликаючись на Літописну подію з 1190 р. **). Не думаю, щоб вежа на могилі могла перешкодити князеві на ній стати, бо ж могила була велика, а вежа могла бути підставою мала. Саме ж місце з оглядів стратегічних напрошувалось на обсерваційний пункт, звідкіль був просторий вид на ціле передпілля, себто поле Стависька й поля, положені по другому боці Мозолевого потоку. Це не виключає також твердження д-ра Пастернака, що «Галичина могила» була місцем інтронізації князів та зв'язаних із тим обрядів.

Значення назви «Качків» доволі неясне. Можливо, що первісно назва звучала «Качен град» та означала стільки, що доступний, одвертий город. Зложене слово, означало те саме, що: всюди доступний, усюди відкритий, просторий. Слово «качънь» могло означати: доступний, одвертий, у протиставленні до властивого города, що був замкнений ворітьми. Назва могла повстати ще тоді, коли були тільки перші вали.

Зимою 1145 р. облягав Галич князь Володимирко. В часі, коли князь перебував на ловах у Тисьмениці, невдоволена ним частина галичан збунтувалася й прикликала на галицький престіл звенигородського князя, Івана Ростиславича. Володимирко, дізнавшись про це, зібрав на швидку руку дружину та прибув, щоб відібрати Галич. У третьому тижні облоги, дня 18. лютого, Іван Ростиславич вийшов уночі з галичанами з города й ударив на Володимиркове військо. Під час завзятої битви він загнався

*) Д-р Я. Пастернак: «Старий Галич», стор. 52.

***) Д-р Я. Пастернак: «Старий Галич», стор. 8.

задалеко. Значна частина його війська полягла, а йому самому відтято відворот до города. З останками дружини він подався потім на південь до Дунаю *). Тому, що бунт галичан зчинився в часі, коли Володимирко перебував у Тисьмениці, можна би здогадуватися, що на вістку про зраду галичан, він вернувся найкращою дорогою на Єзупіль (Чесибіси) і Сілецьку гору та станув обозом під Галичем у його південній околиці, правдоподібно на полях по правому боці Мозолевого потоку. Бойові частини наступали на лівий берег Мозолевого потоку, себто на поле Стависька. Звідсіль вони робили наступ на південні укріплення. Нічний випад Івана Ростислазича був виконаний із південних валів передграддя на поле Стависька. Там була зведена битва, що покінчилася на дальших полях, положених по другому (правому) боці Мозолевого потоку. Мабуть від тої події, що відбулася нічною порою, згадані поля досі називаються «Нічполе».

II. Вали на північно-західній узбочі.

A. Вал на правому (південному) боці Погарища.

У віддалі кількох метрів від оружної площі при закінченні першого голозного валу, від сторони Лукви, є в узбочі гори малий насип у вигляді могилки невідомого призначення. Від могилки йде горішньою узбіччю вал у напрямі до дороги «Погарище». Дорога ця підіймається від Підгороддя на гору. Вал кінчиться на прямовисно стятій, скелистій стіні біля самої дороги. По другому (північному) боці дороги, у висоті щойно описаного валу, є високий, частинно розкопаний насип, з еліпсузатою підставою. Нижче насипу, в узбочі, є сліди двох нарочно вироблених площ, що ступнево обнижуються і оточують піставу насипу й доходять по боках до поперечних простолінійних ступнів, вироблених від краю дороги позище та пониже насипу. Згаданий насип з одного боку дороги й прямовісна скеля з другого боку дороги тварили стіни, а межі ними другі ворота города. На насипі стояла вежа для оборони воріт. Дві площі, що окружали підставу вежі, були відгороджені від краю узбочі частоколами й мали на меті оборону доступу нижчою узбіччю до вежі. Описана части-

*) Михайло Грушевський: «Історія України-Руси», том II, стор. 420.

на валу (південна) була висипана в доволі стрімкій узбочі й тому не мала зовнішнього рову. Зате внутрішній бік валу та узбочі гори понад ним творили наче сполучний рів, що в разі потреби міг служити до скорого пересунення частин залоги головного південного валу до воріт або навпаки.

Місце на Погарищі, де були згадані ворота, не має сьогодні окремої назви, так, як «воротище» у перших головних валах, та й нема місцевої традиції про ті другі ворота города *).

При означенні місця задніх воріт города насувається питання, де було поле згаданої битви в 6727 р. (1219), що покінчилося саме при тих воротах. Длугош (Книга VI, стор. 606-609) описує що подію доволі широко. Він розказує, що в умовленому часі прибули до Галича угорські війська під проводом воеводи Філі та польські під проводом воеводи Миколая. Саме тоді на-

*) Є лише переказ про пізніші ворота, що ними замикали село нічною порою. Крім воріт «на Погарищі» були ще ворота «у Воротищі» та при закінченні дороги «Вивозів».

Тут треба змінити дещо текст першого видання цієї праці з 1938 р. А саме, на мою думку (Я. Х.), ворота в «Погарищі» названо помилково «задніми», базуючись на Длугошеві назві одних воріт «*porta castrī posterior*». Назва ця ніяк не може відноситися до воріт «на Погарищі», а то з таких міркувань:

1) Ворота ці були положені при тій самій дорозі, яка перетинала город, що й ворота «на Воротищі, та були дещо ближче до «Золотого току»;

2) Вони були положені в південно-західній, чоловій позиції, отже «передніми» у відміну до північних воротищ у «Вивозах», які були положені позаду княжого двора (на північ від «Золотого току» та за терасами позаду головної частини княжого двора). Їх тоді треба б означити як «*porta castrī posterior*».

3) Ворітьми «на Погарищі» переходила сливе вся комунікація з зовнішнім світом, а головню з півднем, північчю та частинно зі сходом (біля кийвського шляху).

4) Ворота ці були наче репрезентативні, бо ними в'їжджали та виїздили з города чужосторонні гості, послаи (Петро Бориславич) та купці.

Тому то воріт «на Погарищі» ніяк не можна звати «задніми», а навпаки, «передніми», у відмінну від воріт «на Воротищі», або т. зв. «німецьких». Натомість «задніми» треба уважати ворота північні, себто ті, що існували при виході пізнішої дороги «Вивози». Вони краще відповідають події, описаній у Галицько-Волинському Літописі під р. 6727 (1219), як також описові тієї ж події у Длугоша.

При описі доріг я (Я. Х.) згадав про можливість існування на Лукві (крім моста з «Погарища» на Підгороддя) ще двох мостів, а що найменше одного моста та одного броду. Міст такий існував у місці на Лукві, що звється «Сенечковим», було це доволі глибоке місце та ще на початку 20-го століття натраплялися там на грубесні дубові стовпи. Дорога могла виходити із «задніх» воріт через поле «Ца-

ближався до Галича Мстислав Мстиславич із помічними полками Володимира Руриковича, Ростислава Давидовича, Ростислава Мстиславича та відділом Половців. Угри й Поляки зміцнили за той час укріплення міста, а з храму Пресв. Богородиці, що був побудований з улашкеннями, призначеними до оборони (*ecclesia incastellata*), спорядили окрему твердиню, примістивши в ній молоденького королевича Коломана з його дружиною Саломеєю під опікою незеличкої, але добірної залоги, самі «*contra Ruthenos ex Halicz egrediuntur et aciebus ordinatis prodeunt ad pugnam*»), себто, вийшовши з міста, негайно спорядили бойові відділи та пішли в бій. Длугош додає, що Поляки творили праве крило, а Угри й їхні сторонники Галичани ліве крило. Так само у двох відділах виступали до бою війська союзних князів: один під проводом Мстислава Мстиславича, другий під проводом Володимира Руриковича. Половецька кіннота, що прибула з княжими військами, станула осторонь, із наміром зробити дизерсію, коли битва розгориться (*ut, pugna fervente, quasi ex insidiis prodirent*). Тут наступає опис самої зустрічі. Місце, де була битва, в описі Длугоша не є ближче означене. За поле битви уважалася досі, звичайно, простора рівнина, що простягається по лівому боці Дністра устя Лімниці, чи також долина біля лівого берега Лімниці, повище її гирла. Це відповідало давнішим гіпотезам про положення галицького міста: чи то на замковій горі біля нинішнього містечка Галича (А. С. Петрушевич), чи на горбах уздовж правого берега Лімниці (проф. Шараневич).

ринку» до моста, а за мостом ішла, обминаючи крайні (північні) забудовання Підгороддя, на захід та лучилась із старою дорогою. Друге місце переправи могло бути ближче до «задніх» воріт; дорога, виходячи із «задніх» воріт, ішла вздовж долишнього бігу Мозолевого потоку та переходила Лукву повище його гирла на положене на 2-му боці поле «Островець», де у старих катастральних мапах є зазначені дві повздовжні ниви. Звідси йшла в напрямі до польової дороги, сьогодні йде до млина та сполучається із старою дорогою. Шлях цей є коротший, якщо брати під увагу описане місце бою. Після невдачі поляко-угрів у головній битві, останки війська в паніці втікали до міста. Кінцевий бій відбувся обабіч ріки Лукви (отже в колії переправ) і тому буде ясним місце в Літописі та в Длугоша, що багато потопилось у ріці, а стогін ранених було чути на «граді». Також ясним буде місце в Літописі (у протиставленні до Длугоша), що ворота були здобуті («задні») легше, коли ворог утік у паніці бігцем, залишаючи ворота без належної оборони, бажаючи якнайшвидше схоронитись у більш оборонному Соборі. Бій тривав правдоподібно аж до вечора.

Відповідало воно передусім тому, що битва відбулася в найближчій околиці города (по опису Длугоша). Сьогодні знаємо вже зовсім певно, що галицький город містився на криліській горі й тому не буде нам тяжко означити властиве місце битви, якщо уважніше прочитаємо Длугошів опис та рівночасно будемо мати перед очима карту околиці Крилоса.

Длугош виразно говорить, що угорсько-польське військо, вийшовши з города, негайно вистроїлось в бойові лави та пішло у бій. Коли б поле битви було на лівому березі Дністра, або на лівому березі Лімниці, тоді вони, маючи перед собою кілька кілометрів дороги до ріки, та ще й перепразу на другий беріг, не потребували порядкувати бойових лав вже під самим городом. З огляду на полишену в городі молоденьку королівську пару угорський зоевода Філя мабуть зовсім не мав наміру надто віддалятися від твердині. Він ждав, коли Мстислав наблизиться з військом і рішився на зустріч близько города. Це забезпечувало йому на кожний випадок можливий відворот до твердині.

Прибувши з військом під Галич, Мстислав станув обозом мабуть при лівому березі Дністра у згаданій передше місцевості Угольниках. Це було б звичайне й відповідне місце постою для військ, що приходили на Галич від сходу чи півночі. З Галицько-Волинського Літопису під р. 6737 (1229) знаємо, що станув там обозом король Данило в часі походу на Галич. Переправляючися мостом на Дністрі на правий берег, він узяв наступом укріплений Судиславів двір, а пізніше пішов облягати город. Так само Угольники були операційною базою для військ Мстислава.

В Галицько-Волинському Літописі під датою 6727 (1219 р.) є згадка, що в день перед битвою половецька кіннота підійшла під город, щоб оглянути твердиню й перевірити неприятельські сили. При тій нагоді вивязалася сутичка з угорсько-польською кіннотою, під час котрої вбито навіть якогось визначного угрина Уза. На другий день пішов Мстислав із цілим військом на город («на утрия же, канун святої Богородици, прийде Мстислав рано на гордого Филю й на Угри з Ляхи»). Річ природна, що він мусів перед тим переходити мостом чи бродом повище гирла Лукви на другий берег Дністра, на залуківську височину. Перехід військ могли охороняти Половці, що день перед з боем пе-

реправились на правий берег. Ось саме там у галицькому Пригородді, приблизно на просторі між Дністром і лісом Дубровою, було поле битви.

Поземелля було там доволі відповідне тому, що, як уже раніш сказано, ця частина території Галича була забудована лише від сторони рік. Поминувши ряд церков, що стояли вздовж дороги від сторони Лукви, та кілька церков від сторони Лімниці, ціла середня частина території, а саме нинішні розлогі поля: Церкзиська, Цвинтарища, Підлисса, Теребіж, Ниви, Болоння, На горбах і т. д. поверхнею приблизно 10 квадратних кілометрів, були пригожі для бойової дії.

На основі Длугошевого опису дадуться навіть доволі точно означити становища поодиноких бойових частин і взагалі з'ясувати хід цілого бою.

В хвилині, коли Мстислазове військо зайняло становище, Угри зо своїми союзниками Поляками і Галичанами вийшли з города «задніми» ворітьми та переправившись на другий бік Лукви, негайно вистроїлися в бойову лаву. Польська кіннота була як праве крило, вперте об Лукву, а Угри і Галичани як ліве крило, а саме так, що угорська кіннота творила центр, а піший відділ Галичан продовжував лінію в напрямі Лімниці. Мстислазове військо спорядило так само бойову лінію, витягнену від Лукви до Лімниці. Союзний полк Володимира Руриковича станув як ліве крило, звернене проти Поляків, а полки обох Ростиславів і Мстислава Мстиславича були звернені проти Угрів і Галичан. Кінний відділ Половців, що прибув на поле битви разом із княжими військами, підійшов мабуть вузькою долинкою вздовж нинішнього пукасовецького гостинця на похилості поля «На горбах» від сторони Лімниці й станув там на боці, вкритий за «Горбами». Сам Мстислав Мстиславович із вищого місця «на Горбах», «in loco editorii», десь в околиці румовища Полігона, провірював сили зорога й слідив за ходом бою. Оба ворожі війська почали підступати проти себе; угорсько-польське з Галичанами зовсім повільно, щоб надто не віддалюватися від города. Коли вже обі бойові лінії наблизилися до себе десь на висоті нинішніх Четвертків, Поляки зараз на початку битви вдарили цілою силою на ліве крило княжих військ. Під напором польської кінноти відділ Володимира Руриковича заломився. За

ним почали відступати полки обох Ростиславів. Поляки й Угри поскочили за ними та перейшли в погоню. Угорсько-польська кіннота загналася далеко за військами, що зтікали в напрямі Дністра.

Через те їхні частини розділились і значно віддалилися від города. Тоді Мстислав із Половцями випав нагло збоку, з-поза горбів і вдарив на зади Угрів та Галичан, відтинаючи їм таким способом відворот до города. Заскочені цим Угри мусіли залишити погоню, а княжі полки, пристанувши, перейшли до проти-наступу й ударили на них із другого боку. Взяті в два вогні угорські та польські війська були слизе зовсім знищені; частину взято в полон, між ними угорського воеводу Філю, а решта, частинно потонула в ріці або була побита смердами. За словами Длугоша, різня була така, що ріки зачервоніли кров'ю, а в городі можна було чути стогони вмираючих і ранених. Битва покінчилася під самими ворітьми города та лише незначній частині побитих військ удалося схоронитися у твердині. Після побіди Мстислав приступив до облоги города. Длугош оповідає (мабуть із престижових оглядів), що княжим військам удалося нічною порою підкопатися під задні ворота (*porta castris posterior*).

і вдертися в твердиню. Потім вони облягали церкву Пресв. Богородиці, де схоронилася королівська пара з останками розбитих військ. Наслідком нестачі води, обляжені в короткому часі піддалися.

В Галицько-Волинському Літописі під роком 6727 (1219) є тільки коротка згадка про битву й облогу города: «и бисть брань тяжка межи ними и одолі Мстислав. Бігаючим же Угром и Ляхом избієно бисть их множество и ят бисть величавий Филля... И побідившу же Мстиславу поїде к Галичю, бившим ся же им о врата прадная и возбігоша же на комари (склепіння) церковния...». З тексту виходить, усупереч поданій Длугошем вістці, що війська Мстислава взяли ворота города наступом.

На «задні» ворота й укріплення північно-західньої узбочі гори був спрямований наступ військ угорського королевича Белі, що в 1229 р. підступив був під Галич. Галицько-Волинський Літопис під роком 6737 (1229) розказує, що «нападшим на ні гражанам мнози впадаху в ріку», себто що галичани поспихали облягаючих Угрів до Лукви, яка від тої сторони підпливає

близько під Криліську гору. (Мова тут праздоподібно про дуже стрімкий берег між першими і другими валами від сторони Лукви).

Повище місця згаданих воріт є в північно-західній узбочі останок валу, завдовжки 50 м. Дальша частина валу обіймала вигнутою лінією закруглену обочину повище другого заломання дороги Погарища. Позище захованої частини валу, при горішньому краю узбочі, стояла мабуть вежа, що мала на меті оборону південно-західнього кута площі позаду княжого двора.

Продовження валу при закінченні скелі. Дальша північно-західня узбіч гори «Над винницею» є вельми стрімка і нема там сліду продозження вище описаного валу (ІІб). Щойно при закінченні язика гори, де узбіч є більше похила, збереглася частина валу, завдовжки 55 м. Вона заломана під кутом так, що друга її половина обіймає закінчення скелі. По другому боці закінчення скелі, в північно-східній узбочі, вал уризається тому, що стіну скелі відтято прямовисно при будові дороги «Вивози».

Крім вище описаних укріплень, північно-західня узбіч гори була забезпечена ще другою лінією менших валів, висипаних горішнім краєм узбочі, а саме:

Горішній вал по правому боці Погарища. Вал був висипаний від закінчення головного валу та доходив рівнобіжно з долішнім валом до берега дороги «Погарище». Валок розкопаний і тільки мала частина осталася при закінченні нижчого валу.

Горішній вал «Над винницею». Вал замикав північно-західню частину площі позаду княжого двора. У збережених частинах валка є сліди стрілецьких становищ із часу першої всесвітньої війни. При закінченні валу, оподалік криниці, є мала оружна площа, що мала на мені мабуть оборону входу ровом під узбіччю гори, який виполоскала вода, що спливає від криниці. По другому боці рова є останок валу, чи іншого фортифікаційного об'єкту у вигляді невеликого горбкового насипу, відтятого від узбочі вузьким ровом.

III. Вал у східній узбочі.

Для забезпечення східньої узбочі висипано краєм яру Мозолевого потоку довгий вал. Цей вал у кількох місцях знищений. Початковий відтинок виходить при закінченні третьо-

го (внутрішнього) ряду пізденних валів і доходить до дороги, що йшла позаду обійстя завідувача митрополічими добрами. З другого боку дороги невиразний слід валу, переходить вигинаючись, попри відтате дорогою закінчення середнього південного валу, а далі краєм яру Мозолевого потоку, вздовж східної границі міста завідуючого аж до джерела, що випливає з узбіччя при березі потоку. Ця перша частина валу має довжину приблизно 200 м. Дальший слід валу знищений, наслідком обірвання берега яру, на просторі аж до точки, де перший південний вал досягає берега потоку. Другий відтинок збереженого валу виходить від чотирибчної оружноі площини, виробленоі при закінченні згаданого валу. Він іде берегом яру на дальшому просторі приблизно 400 м. У віддалі 300 м. від початковоі точки є вироблена, при зознішньому боці валу, на краю високого берега яру, оружна площина довжини 22 м., ширини 5.5 м. Вона мала на меті оборону підходу угору яром потоку. На дальшому просторі аж до провалини в скелі, де сьогодні виходить дорога «Вивози», вал разом з обірваним берегом обсунувся в яр, Чи вал ішов первісно далі аж до скелистого закінчення гори, тяжко сьогодні сказати тому, що впродовж більш сотні літ зайшли значні зміни в укладі тієї частини гори. Передусім, як уже було згадано, не існувала в княжі часи дорога «Вивози» й не було глибокої провалини, що нею дорога виходить сьогодні із скелі над берег Мозолевого потоку. Там, де сьогодні йде дорога, був первісно природний, чи може нарочно викопаний рив. Він перетинав східно узбіччя гори рівнобіжно з нижчою терасою княжих огородів і був потрібний для відпливу дощовоі води, що в часі більших опадів спливає з гори, як також води з джерела, що й сьогодні є при дорозі «Вивози». Так само й сьогодні, під час більшої зливи, дорога Вивози перемінюється у справжній дикий потік, що спричиняє навіть поважні шкоди, як це було в 1928 р. Якби ранше не було там природного, чи нарочком виробленого відпливу, то спливаюча узбіччю вода ушкоджувала б за кожним разом укріплення від сторони Мозолевого потоку. Рив закінчувався мабуть підземним каналом, виробленим у скелі, де й тепер виходить дорога «Вивози», з напрямом поза велику гать, висипану на Мозоловому потоці. До нього міг доходити відпливовий канал від двірських госпо-

дарських будинків. *) Якщо давніш інша дорога виходила зо скелі, де сьогодні виходить дорога «Вивози», то вона мусіла переходити понад підземним каналом над берег Мозолевого потоку. Місце, де нині виходить із скелі дорога «Вивози», замикає давніше мабуть широкі ворота як треті ворота (задні) города. Описаний передніше вал доходив уздовж яру Мозолевого потоку до воріт, чи то пак до високого насипу від сторони потоку, що заступав бічну стіну воріт. На вершку насипу стояла вежа для оборони воріт **). Протягом дальших століть скеля (вапняковий рухляк», наслідком вітріння та діяння дощової води, обсунулася разом із частинами валів, по обох боках вежі. Пізніше, при будові дороги «Вивози», обсунену землю вивезено, а стіну скелі від сторони продовженої дороги вирівняно. Таким чином сліди укріплень у тій частині гори зовсім затерлися. Остався лише при закінченні дороги «Вивози» від сторони Мозолевого опотоку, насип під вежу, у вигляді високого гранчастого горбка.

На цьому закінчуємо опис укріплень криліської гори, себто укріплень властивого города.

IV. Посередні (сполучні) укріплення.

Вони становили перехід від укріплень города до укріплень сусідніх монастирів, побудованих по правому боці Мозолевого потоку.

Вали на полі «Гедзанки». Там, де другі південні вали города досягають лівого берега Мозолевого потоку, йдуть — як продовження укріплень по другому боці потоку — два ряди валків із доданими трьома відгалуженнями, що, звужуючись, сходяться в одній точці біля насипу з виглядом могилки. Вони не є сипані звичайним способом та не підіймається понад рівень доколіншого поземелля. Це радше подовгасті переділжки між кількома

*) У Галицько-Волинському Літописі під 6710 р. є мова про втечу княжни Романові з синами з города Володимира. Там згадується, що вони вийшли з города «дірою градною». Імовірно був це такий самий підземний отвір для відпливу дощової води.

***) Верхом воріт, що були широкі, могла йти ще одна дорога, а саме ця, про слід котрої згадано при описі Золотого Току. Дорога ця може зводженням мостом доходила до гаті на Мозоловому потоці, а по її другому боці сходилася з монастирськими дорогами від Юрїївського, Данилівського та Шеплякової. (Я. Х.).

добіговими ровами, що сходяться в одній точці біля насипу з виглядом могилки. Насип був підставою оборонної вежі. Довжина валків має приблизно 70 м., ширина валка 10 м., промір підстави насипу під вежу 13 м. На просторі між закінченням південних валів города та описаними валками на «Гедзанках» була висипана на Мозоловому потоці згадана раніше південна гать. Вона йшла від закінчення оружно́ї площі за першим зовнішнім рядом валів та доходила через потік до початку крайнього внутрішнього вала на «Гедзанках». Частина гаті збереглася на «Гедзанках» у виді виступаючого щовба по правому боці дороги, що з яру підіймається краєм поля «Гедзанки» до станиславівського гостинця. Задержана гаттю, в разі потреби, вода зо ставків на Мозоловому потоці творила перед тамою штучне озерце, що замикало вхід до яру потоку й виповнювало прогалину між обома рядами валів. У віддалі 56 м. перед тамою є посередині яру, дещо біля лівого берега потоку, штучно висипаний горбок із виробленим у половині висоти похилим входом від сторони греблі.

Частина горбка від правого берега потоку, внаслідок підмиття водою, обірвалася. Це є останок насипу під башту, що мала на меті оборону входу в яр передусім на випадок, якби внаслідок uszkodження гаті, чи з іншої причини (посухи) яр перед гаттю не міг бути виповнений водою. Оба крайні ряди валків на «Гедзанках» виходили один від сторони башти, другий від греблі, та мали на меті охороняти залогу в час утечі добіговими ровами до укріплень по лівому боці потоку.

Поперечний трирядовий вал.

Від крайнього внутрішнього валка на «Гедзанках» та від насипу під вежу йдуть у напрямі на північний схід сліди трьох поперечних рівнобіжних валків. Сліди збереглися лише при початку і є довгі на 20 м. На дальшому просторі на «Гедзанках» та на другому боці дороги, що доходить до станиславівського гостинця, на поле «Кутик», сліди зовсім затерлись. Однак, міркуючи по напрямку початкових частин, можна здогадуватися, що всі три ряди валів ішли рівнобіжно й вигиналися в напрямі на північ. Зовнішній вал ішов приблизно так, як сьогодні йде гостинець від придорожного хреста в напрямі на Галич. А далі, звужуючись, усі три ряди валів сходилися на другому боці гостинця в куті

при краю ліса, де є насип у вигляді частинно розкопаної й деревами зарослої могили (оподалік кілометрового знаку 477.4). На насипі стояла оборонна, чи обсерваційна вежа. Обвід підстави насипу має 14 м.

V. Укріплення монастиря св. Іллі.

Від насипу під вежу (а), недалеко попри правий бік гостинця в напрямі до Галича, висипаний є доволі низький валок. Він уривається біля бічної лісової дороги, а по другому боці дороги, йде далі вздовж попри гостинець та доходить до кілометрового знаку 477.2, на самому краю гостинця. З протилежного боку гостинця слід валка на початку в кількох точках поперебиваний, потім зовсім виразний, йде далі просто в напрямі на північ, замикаючи поляну «Прокалійв сад», із частиною лісу від східньої сторони. Опісля слід валка йде в тому самому напрямі понад поляною «Убіч» аж до лісової лінії, вирубаної між кілометровими знаками 476.7 — 476.8 гостинця. Він перетинає лінію у віддалі 117 м. від гостинця. Довжина валка від насипу під вежу до лісової лінії є 520 м., ширина 3 м., рова 1.5 м. Від точки при лісовій лінії валок вигинається в напрямі на захід і півкруглою лінією доходить до точки, де кінчиться зовнішній вал на «Штепанівці» (дивись далі), від сторони поляни «Убіч». Довжина тої другої частини валка — 280 м.

Граничною лінією між Прокалієвим садом і поляною Убіч йде від описаного шойно валу вниз у напрямі до Мозолевого потоку бічний валок, що замикав монастирський сад від півночі. Довжина валка 106 м., ширина 4 м.

Західня границя монастирського саду від сторони Мозолевого потоку є зазначена валком, висипаним нижче узбочі рівнобіжно з потоком. Довжина валка приблизно 110 м., ширина 4 м.

VI. Укріплення монастиря св. Степана

Гора «Штепанівка», відтята від поляни «Убіч» та з другого боку від «Юріївського» глибокими ярами, творить скелистий виступ у роді язика та, обнижуючись, досягає берега Мозолевого потоку. Від північно-східньої сторони доступ на гору є вільний і тому загороджено від тої сторони вершок двома ряда-

ми легко вигнутих назовні валів, висипаних від краю узбочі одного яру до краю узбочі другого яру. Перетинає їх попереочно лісова лінія, вирубана від кілометрового знаку 476.6 до 476.7 станиславівського гостинця просто в напрямі закінчення гори при Мозолевому потоці. Оба вали збереглися доволі добре. Коротший внутрішній вал, у віддалі 412 м. від гостинця; його довжина 92 м., ширина 10 м. Довший зовнішній вал у віддалі 280 м. від гостинця; його довжина 200 м., ширина 12 м.

VII. Укріплення монастиря св. Юрія.

З колишніх укріплень монастиря збереглася лишень мала частина валу, в південній узбочі гори від сторони яру, що відділює «Юріївське» від «Штепанівки». Початковий слід валка зазначений останком насипу в вигляді малого горбка на підніжжі гори Юріївське, біля Воскресенського, при початку дороги «на Гунище». Вал ішов далі під гору в напрямі, як дорога «на Гунище», але більше простолінійно та при закінченні вигинався вліво в напрямі до горішньої частини поляни Юріївське. Кінцева частина валу по правому боці дороги збереглася на просторі 150 м. ширина валу 3-4 м. Вздовж валу йшла описана раніше дорога до монастиря. Як слід колишніх укріплень монастиря остався глибокий рів, що від західної сторони перетинає долішню частину поляни та досягає дороги «на Гунище».

Місце на Мозолевому потоці, де доходять узбочі «Юріївське» й «Штепанівка», а по другому боці потоку продовжується закінчення скелистого язика криліської гори, було із стратегічно-оборонних оглядів — вельми важливе. В цьому місці долинкою від півночі був вільний вхід до яру потоку та потім він продовжувався попри східно узбіч криліської гори, що саме від цієї сторони була легше доступна. Тому вхід до яру вимагав надзвичайного забезпечення. Це осягнуто вивершенням величавих земляних будов, що свідчать про незвичайно високий рівень тогочасної фортифікаційної техніки. Передусім побудовано тут згадану вже раніше північну греблю, що перетинала Мозолевий потік від підніжжя гори «Юріївське» до протилежної узбочі криліської гори. Гребля була висипана від згаданої вже, початкової частини валу на початку дороги «на Гунище» й доходила до обіраного сьогодні щовба при правому боці дороги «Ви-

вози», де вона з провалини у скелі виходить на край потоку. Задержана в разі потреби греблею вода, творила повище греблі глибоке озерце, що замикало вхід до яру горі потоком. Для оборони греблі та zarazом для оборони доступу до узбочі «Юрїївського» й Криліської гори утворено штучним способом горбок «Воскресенське» як домінуючу точку при вході в яр, перед греблею. Горбок вироблено, відтинаючи глибоким перекопом частину підніжжя узбочі «Юрїївське». Відтята частина узбочі сполучена з горою лише вузьким проходом у північній частині горбка. Боки горбка заокруглено, стрімко й гладко обтесано, а вершок стято поземно. Висота боків горбка 8-12 м. Поверхня стятого верха 1600 м. кв. Під час розкопів, що їх довершив о. Л. Лаврецький, бувший парох Залукви, в 1884 р. відслонено на горбку «Воскресенське» восьмигранний фундамент із рінжків і тесаного каміння, в обводі 8 сяжнів, подібний до фундаменту «Полігона», відслоненого на залуківській височині. Професор київського університету В. Антонович, що в 1885 р. оглядав галицькі розкопи, признав що будову як фундамент колишньої башти для оборони доступу до города й монастирів (д-р Шараневич: *O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza 1884 i 1885.*, стор. 75 і додаток до стор. 76.). Д-р Ярослав Пастернак перевірів розкопи на «Воскресенським» та на їх основі, як також на підставі знайдених на місці поливняних плиток, твердить, що фундаменти були закладені під церковцю або каплицю, на що вказувала б і назва «Воскресенське». Такої думки був також початково І. Шараневич. Це не виключає, що церковця могла мати також оборонні споруди і служити рівночасно як оборонний об'єкт. *)

VIII. Вал на Гречищі.

По правому боці лісової дороги, що від кілометрового знаку 476 станиславівського гостинця йде в напрямі на «Іванівське», лежить поляна «Гречище». В північній частині має поляна значне заглиблення та переходить у праве горішне рамено «Гудькової» дебри. Головне рамено дебри як глибокий яр перетинає хребет гори й творить від північної та західньої сторони при-

*) Примітка Я. Х.: При описі «Воскресінського» ми не виключали існування там каплиці.

родну оборону, що замикала доступ на гору. Від північно-східної сторони, де доступ є вільний, забезпечено хребет гори довгим, легко вигнутим валом. Вал починається при краю дебри та доходить, із напрямом на південний схід, до згаданої лісової дороги на «Іванівське». А далі, вигинаючись більше на південь, переходить понад поляною «Данилівське» перетинає продовження дороги «на Гунище» та кінчиться при краю стрімкої узбочі лівого горішнього рамені яру, що відділяє «Юрійвське» від «Штепанівки». Таким чином вал забезпечував від північно-східної сторони не лише Грецький, але також Данилівський та Юрійвський монастирі. Довжина валу 255 м., ширина валу з ровом 13 м. Відтинок валу на «Гречищі» по дорогу на «Іванівське» засаджений акацією. Перед першою війною вирубано старі дерева, а тепер ростуть там відземні парості. Замітне, що в Крилосі та околиці немає акацієвих дерев. Деревя при закінченні дороги з Крилоса до станиславівського гостинця були пересаджені з «Гречища». Акації в лісі Дуброва виплекані з насіння в лісовій шкільці.

ІХ. Укріплення на узбочі гори «Іванівське».

При закінченні західної узбочі гори, від сторони долини, де Луква підпливає близько підніжжя гори, підіймається стара дорога та рівнобіжно з дальшим напрямом дороги є вироблені два ряди рівнобіжних валів, а радше ровів, із вузькими переділками, довжини приблизно 50 м. та ширини 5.7 м. Вони надто правильні та маркантні, щоб можна вважати їх за природні витвори. Це могли бути добігові рови до укріплень у вищій узбочі гори. Сліди тих укріплень затерлися при пізніших земних роботах перед засадженням гори чатинними (шпильковими) деревами.

Х. Туркова. *)

Так називається більша площа, вироблена в нижчій половині узбочі гори та не є виключене, що первісно вона служила до довжину 13 м., ширину в середній частині 35 м. та обведена

*) Д-р Ярослав Пастернак: «Старий Галич», стор. 57. Да основі переведених розкопів у 1935 р. ствердив, що «на Турковій» була за княжих часів церква з цвинтарцем.

при краю валком. Сьогодні площа засаджена чатинними деревами. У вищій частині узбочі понад площею вистає зі скелі щовб із стятим поземно вершком та спадаючими до площі, наче б нарочно закругленими та вигладженими боками. На місці не зазначено ніяких слідів будови; кусні жужелиці, заліза, старих цвяхів та кусник бронзи вказують на колишню ковальську кузню. З місцем не зв'язана ніяка традиція. Могла там бути звичайна більша оружна площа для оборони узбочі гори. Положенням і розмірами вона нагадує площу «Пасіще» в північній узбочі гори та не є виключене, що первісно вона служила добродійним цілям.

ХІ. Зовнішні укріплення.

А. Довгий вал від сторони північно-східньої. Для зміцнення оборонності города й монастирів від північно-східньої сторони висипано довжезний зовнішній вал. Сліди валу йдуть криліськими лісами та полями в напрямі на південний схід і кінчаються близько сілецької границі. Загальна довжина валу 2360 м., ширина 4-7 м. Починається вал на краю узбочі горішнього правого рамена яру, що відділяє «Штепанівку» від «Юріївського» та від далений на 125 м. від станиславівського гостинця. Від цієї точки вал іде лісом повище укріплень на «Штепанівці» та понад поляною «Убіч» рівнобіжно з гостинцем, потім, наближаючись до кілометрового знаку 477.1 з другого боку гостинця, вал переходить понад укріпленнями «Прокалієвого саду» аж до лісової дороги, що виходить від станиславівського гостинця. Опісля вал продовжується лісом і селянськими лазами, досягаючи козинської дороги у віддалі 200 м. від гостинця. Ця перша частина валу, в деяких точках поперетинана лісовими стежками й попереривана пливучою водою, ще зовсім виразна. Близько козинської дороги вал zdeформований стрілецькими ровами. Оподалік є також сліди бараків із часу першої світової вайни. Від точки по другому боці козинської дороги вал ішов далі вздовж границі поля «Углериська» з одної та поля «Матіїшина» та «За Валком» із другої сторони, та доходив аж до дебри «Вили», а саме до точки при початку одного з рамен дебри. Ця друга частина валу від козинської дороги сьогодні розкопана й розорана, а

рів засипаний. Лише слід валка зазначений відмінною краскою глини, а слід рова зазначений декуди травами в роді тих, що ростуть звичайно в долах і на більш вогких ґрунтах. Біля закінчення при «Валах» мала частина валу збереглася доволі виразно. Ближче козинської дороги, на парцелі за обійстям селянина Бацвина, частина валу ще перед кількадесяти роками була такої висоти, що майже заслонювала стоячу по другому боці людину. У віддалі приблизно 160 м. перед деброю «Вили», на полі між описаним валом і станиславівським гостинцем, є насип у виді розораної могили, проміром підстави 22 м. З огляду на положення в експонованій точці при закінченні валу, треба би прийняти, що це не є звичайна похоронна могила, а насип під обсерваційну вежу.

Б. Вал у Нічполі. В середній частині парцелі «Поперечки» в Нічполі, а так само нижче, від сторони вищої греблі на Ставках, отже на лінії довшої дороги, що продовжувалась від Стависьк, у напрямі на сілецьку гору, були ще перед недавнім часом сліди поздовжних насипів, мабуть колишніх валів. Останок насипу на «Поперечці» був розкопаний іще попередником тодішнього власника парцелі Н. Михальчука, покійним Ол. Духовичем, а на парцелі при Ставках розкопано насип уже в останніх роках перед нашими дослідями. Можна догадуватися, що вал був висипаний від греблі на Ставках та був неначе продовженням оборонної лінії Мозолевого потоку та Ставків у напрямі й на просторі нинішньої парцелі «Поперечки».

Праве рам'я дебри «Вили» продовжується від закінчення описаного валу в «Нічполі» поперечно до описаного валу на полі «Углериська». Як природний глибокий рів, воно замикало перстень зовнішніх укріплень, полишаючи вільний вхід на просторі між закінченням яру та закінченням валу в Нічполі. Простір назовні города, замкнений довгим валом, глибоким яром Мозолевого потоку та валом у Нічполі, творив щось у роді величезного «цвінґера» тобто фортифікаційного влаштування в західно-європейських середньовічних твердинях. Коли облягаючі війська перейшли замкнений простір, не здобуваючи зовнішніх валів, то поступаючи в напрямі до города, мали перед собою не тільки частину залози, що протиставилася від сторони города,

але водночас могли з боків (флянки) натиснути на ворога ті частини залоги, які встигли підійти під охороною обох валів.

На цьому кінчимо опис поземелля княжого Галича. Точніша перевірка деяких об'єктів, особливо могил та румовищ, і взагалі реконструкція цілості княжого «прада» могтима піти далі вперед щойно на основі фахових археологічних дослідів.

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

стор.	рядок	надруковано	треба
6	11 згори	м,	ми,
24	4 згори	1121	1219
27	17 згори	Станилавi	Станиславi
34	17 знизу	зонд	занд
41	13 згори	реставрадiї	реставрацiї
53	14 знизу	сильншої	сильнiшої
69	4 i 5 зниз	повторено	скреслити
75	5 знизу	Днiстра	Днiстра
		устя Лiмници	i устя Лiмници
78	1 згори	абох	обох
78	9 згори	прадна	предна

by

ROMAN WERES, LLD.

RESUME

HALYCH, CITY OF PRINCES deals with the former capital of the West Ukrainian Duchy of Halych and Volynia which preserved its independence from Poland longer than other parts of the formerly powerful Ukrainian Empire. Halych did not fall victim to its western neighbor, Poland, until the middle of the fourteenth century.

As stated in the preface by the renowned Ukrainian archeologist Prof. Yaroslav Pasternak, Halych, presently a small town, was at one time largest city of Ukrainian state with territory covering approximately 40 square kilometers. Remains of its past history can be found in many neighboring towns and villages. Archeologists and historians have studied these remains since the nineteenth century in order to crystalize the role played by Halych in earlier times.

The aforesaid book is the product of long years of conscientious effort by two enthusiastic amateurs of Ukrainian archeology and history, who inspected and registered all probable ruins of old Halych, cross checked them thoroughly with reports from earlier archeological expeditions, chronicles and local legend. These results were made evident on a large map of the territory followed by a lengthy explanation in the first edition of this book (1938). The present second edition has been enlarged in order to include the most recent findings of the large excavations made in this area of old Halych between 1934-1941.

The co-authors open their work with a description of the present territory of former Halych and describe prehistoric remains such as the mudhuts, so-called wolves' pits, old mud fortifications, burial grounds named the "Hun's Fields" after the mythical giants of Ukrainian folklore. The following chapter recalls the history of princely Halych which lost its splendor after its capture by Batu Chan in 1241, the capital then being transferred to Kholm and later to Lviv.

The ruins of various churches of Halych are also described, as for example, the findings of Prof. Pasternak who dug up the foundations

of the Cathedral of Halych, built in the style of Cathedral of St Sophia in Kiev. The authors describe the system of cloisters in the neighborhood of Halych which were fortified separately and were part of Halych defense system. From various sources, the co-authors attempt to establish the site and limits of the town proper. They tell of the fate of those ancient buildings which have remained until more recent times. Another chapter relates details on Halych's former suburbs, their medieval set-up with regard to their economic and socio-political nature.

In the second part of the book, the co-authors concentrate on a detailed description of the capital, especially in regard to its method of defense with various fortifications of the city proper, the castle, and individual estates.

They conclude with the statement that these fortification remains are an important factor in illustrating the medieval history of Halych, and express a hope that further detailed archeological diggings will fill in the dark spots in the history of medieval Halych.

The book includes a large bibliography, maps and a series of plates.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Давніша література

- 1) Antoniewicz Wł. Archeologia Polski. Warszawa.
- 2) Боплян (Le Vasser de Beauplan) «Delincatio specialis et accurata Ucrainae, cum suis Palatinatibus et Districtibus provinciisque adjacentibus» р. 1650.
3. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Вид. II. Том II-III.
- 4) Його-ж. Печатки з околиць Галича. Зап. Н.Т.Ш. т. XXXVIII.
- 5) Zacharjewicz i Szaraniewicz. Wycieczka do Załukwi, Halicza i Kryłosa. Dźwignia» 1882 r.
- 6) Zacharjewicz A. Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem. «Dźwignia» 1882.
- 7) Ziemięcki T. N. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1883. (Halicz, Kryłos). (Zbiór wiadomości z antrop. Kr. T. VII Krakow, 1884.).
- 8) v. Cohausen Aug. Die Befestigungsweisen der Vorzeit und des Mittelalters. Wiesbaden, 1894.
- 9) Kutrzeba St. Historia ustroju Polski w zarysie T. I. Lwów 1917.
- 10) Левицький Є. Кріпость Галицька і її окрестність «Зоря Галицька» 1852, ч. 77, 79.
- 11) Łuszczkiewicz W. Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański. Spraw. kom. do badań sztuki, II випуск I. Краків, 1880.
- 12) Метрикальні книги сіл Крилоса, Козини, Сокола і Пітрича.
- 13) Облята Архіву городських актів у Львові, в кн. Тер. Halic. T. Pag. 351.
- 14) Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Kraków 1911.
- 15) Петрушевич А. С. Критико-іст. розсужденія о наддністр. городі Галичі і його достопамятностях. Львів, 1888.
- 16) Його-ж. О Соборной Богородичной церкви і святителях в Галичі. «Зоря Гал.» р. 1852-3 і «Гал. Іст. Збор.» I-III. (1853-1860).
- 17) Його-ж. Іст. ізвістіє о церкві св. Пантелеймона. Львів 1881.

- 18) Sokołowski M. Badania archeologiczne na Rusi Galicyjskiej 1882.
- 19) Szaraniewicz I. Trzy opisy hist. staroksiążącego grodu Halicza, w r. 1860, 1880 i 1882 skreślone. Lwów 1883.
- 20) Йогож. О результатах poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885. Lwów 1888.
- 21) Йогож. О результатах poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883. Przegląd archeologiczny III. Lwów 1883.
- 22) Йогож. Стародавний Галич. «Зоря Галицька» як альбум на р. 1860 Львів (і окремою відбиткою).
- 23) Йогож Староруський Княжий Город Галич «Зоря Галицька» 1880 і осібною відбиткою.

Новіша література.

- 1) Андрусак М. Галицька Катедра в Крилосі. «Новий Час» 1937, ч. 199, 200, 201.
- 2) Голубець М. Осьмомислова Катедра в Крилосі (Альманах «Нового Часу»). Львів 1938.
- 3) Гавдяк М. Із памяток Княжого Галича «Наша Батьківщина» ч. 3. Львів 1937.
- 4) Залозецький Волод. Розкопи в Крилосі. «Діло» 1937, ч. 192, 193, 194.
- 5) Кравців Б. В столиці Осьмомисла й Шестикрильця, в кн. вид. «Просвіта» ч. 845. п. з. Крилос, Княжий Галич. Львів 1937.
- 6) Пастернак Я. Як найшлася катедра Осьмомисла. «Новий Час». 1937., ч. 1937.
- 7) Щурат Ст. На руїнах Катедри Осьмомисла «Наша Батьківщина». ч. 9. Львів 1937.
- 8) Zieliński J. Wycieczka historyczna do Halicza i okolicy. Lwów, 1937 (odb. z Wiad. Hist-Dyd. R V. Z 4. 1937).
- 9) Зварич М. Топографія Княжого Галича «Наша Батьківщина» ч. 10. Львів 1938

Найновіша Література.

- 1) Пастернак Ярослав. Старий Галич, Краків-Львів 1944.
- 2) Гончаров. Вісник Академії Наук УССР. Січень 1956.

ЗМІСТ

Частина I

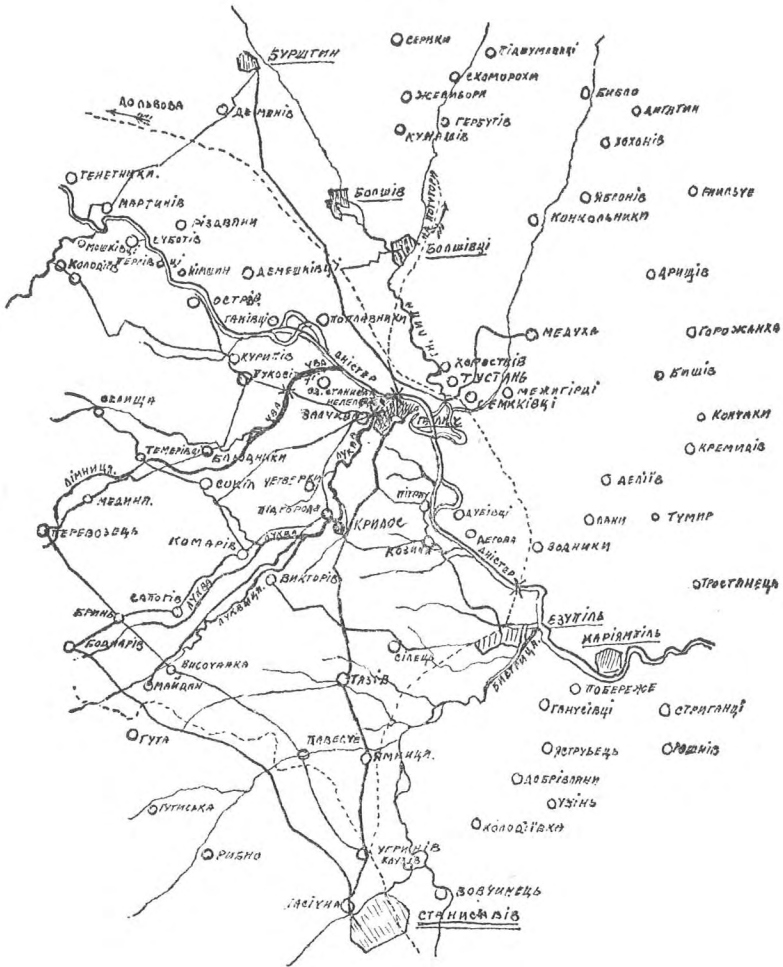
Передмова	5 ст.
Вступ	7 ст.
Поземелля	9 ст.
Доісторична доба Галича	14 ст.
Городища	14 ст.
Могили	18 ст.
Гунища та гробища	21 ст.
Сліди княжого Галича	23 ст.
Город	29 ст.
Княжий двір і Золотий Тік	30 ст.
Сусідні оборонні монастирі	41 ст.
Пригороддя	45 ст.
Угольники	57 ст.
Довколишні монастирі	59 ст.
Підміські служебні оселі	63 ст.

Частина II

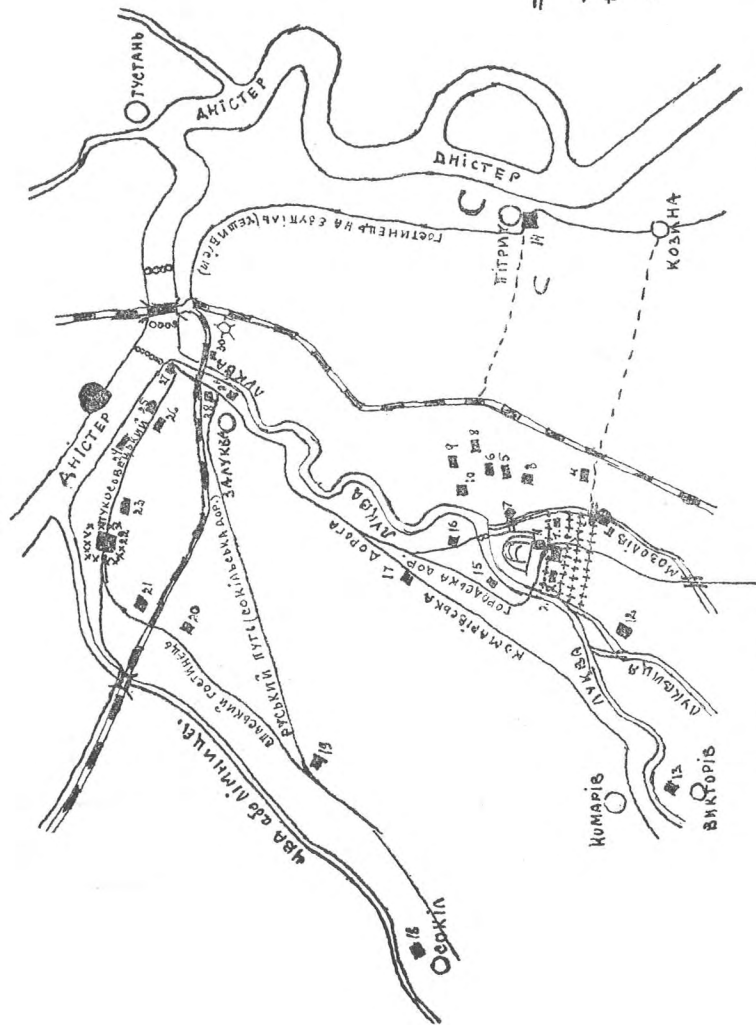
Укріплення Галицького Города. Загальні Замітки.	64 ст.
Укріплення Криліської Гори	67 ст.
Вали в південній стороні Города	67 ст.
Додатковий середній вал на Качкові	71 ст.
Вали на північно-західній узбочі	73 ст.
Вал у східній узбочі	79 ст.
Пасередні укріплення	81 ст.
Поперечний трирядовий вал	82 ст.
Укріплення манстиря св. Іллі	83 ст.
Укріплення монастиря св. Степана	83 ст.
Укріплення монастиря св. Юрія	84 ст.
Вал на Гречищі	85 ст.
Укріплення на узбочі гори «Іванівське»	86 ст.
Туркова	86 ст.
Зовнішні укріплення	87 ст.
Резюме	90 ст.
Бібліографія	93 ст.
Зміст	94 ст.
Скіци до тексту	95-104 ст.

СКІЦИ ДО ТЕКСТУ

Північ

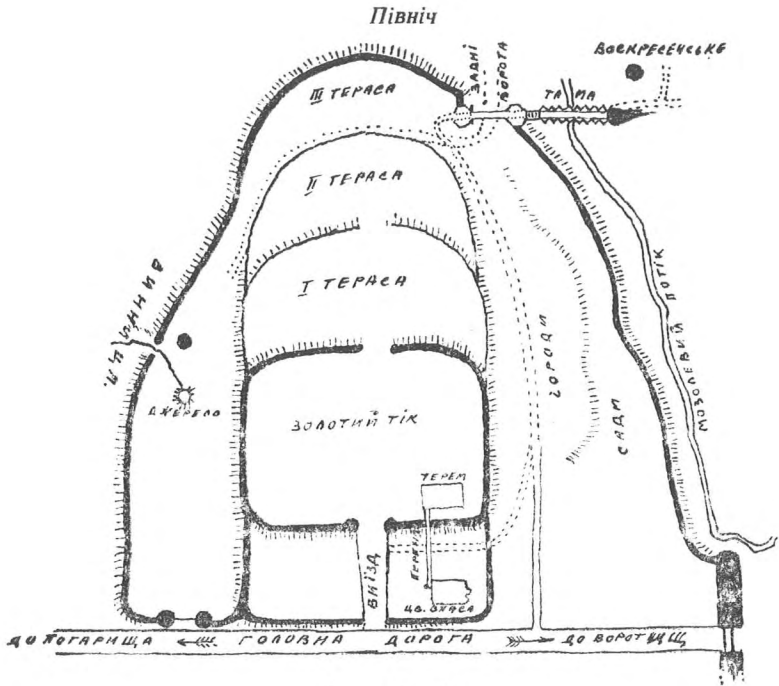
Мапа Галича й околиці.

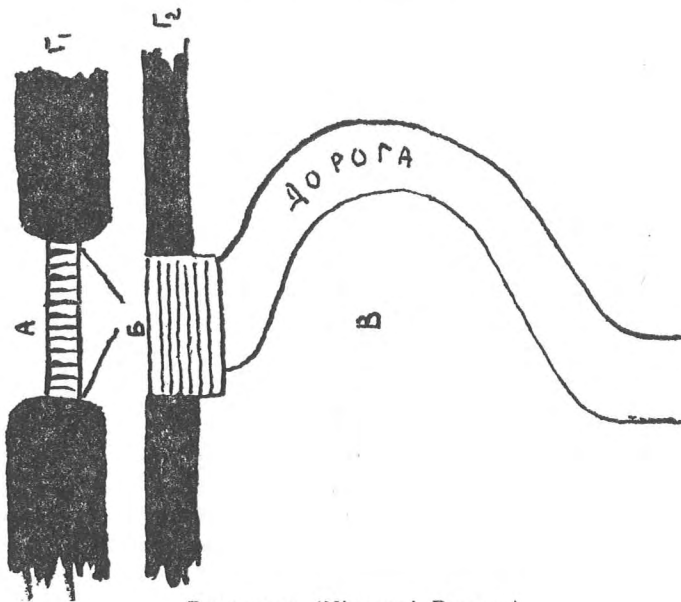
Церквища
Замок
Вали
Городища
Мости

До стор. 23-28 і 49-56

Сліди Княжого Галича

Золотий Тік
До стор. 67 і 68

Воротище (Німецькі Ворота)
До стор. 32-38

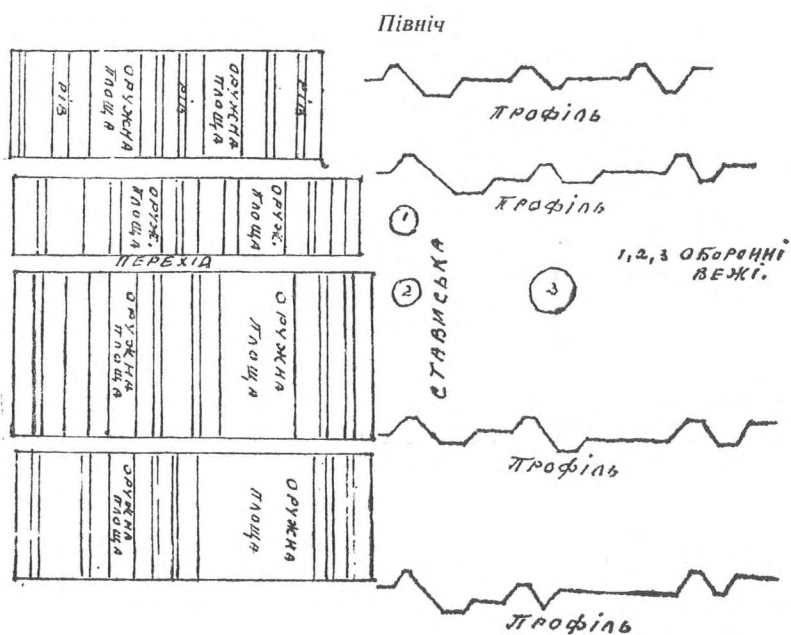
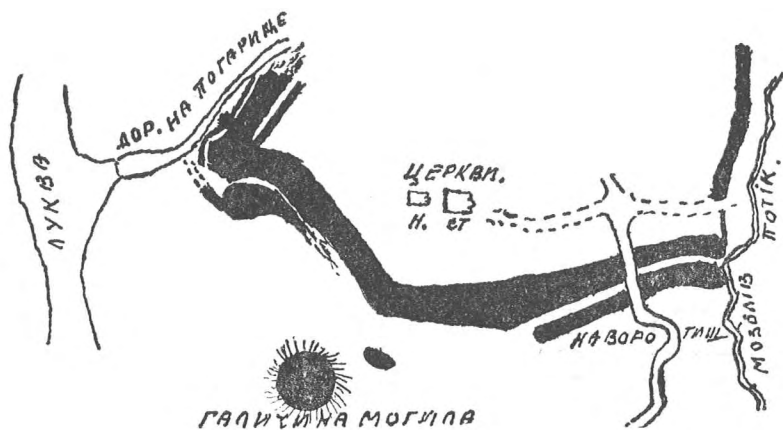

Схема других Головних Валів

Перший Головний Вал
До стор. 67-69

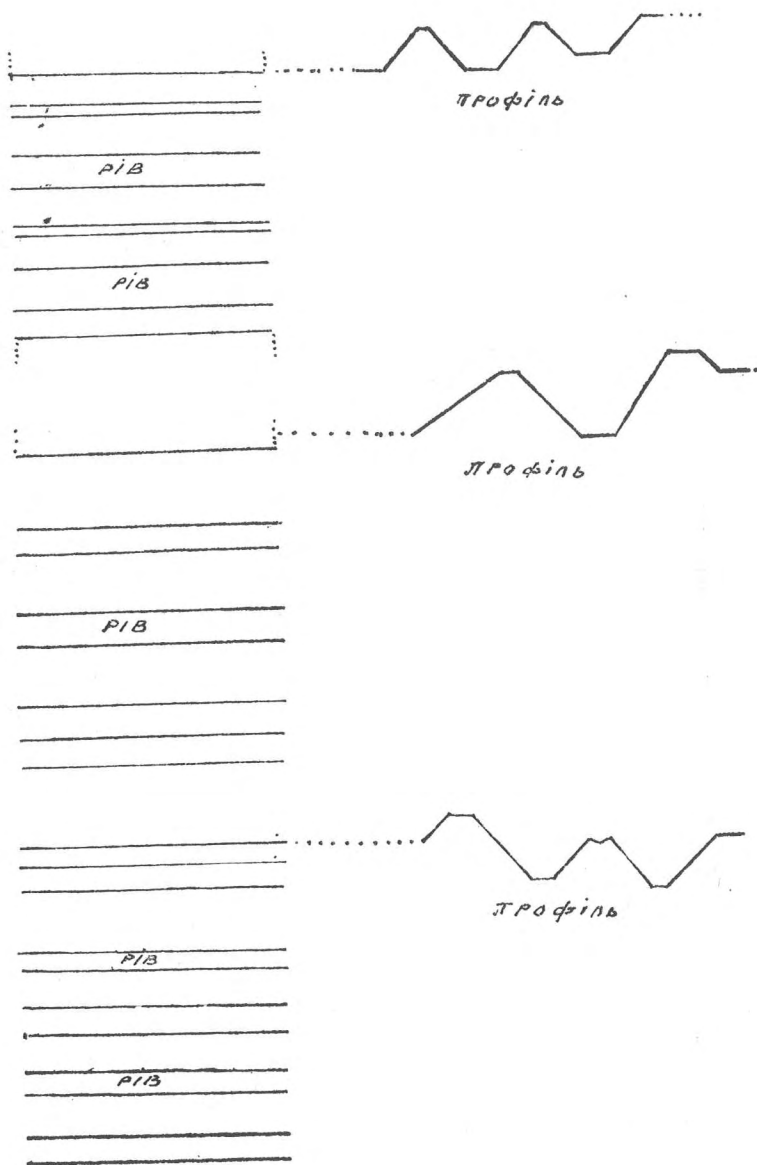
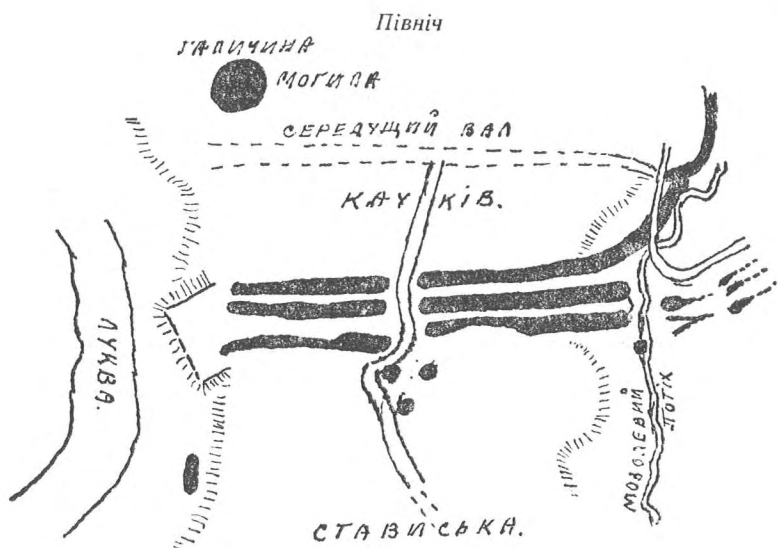
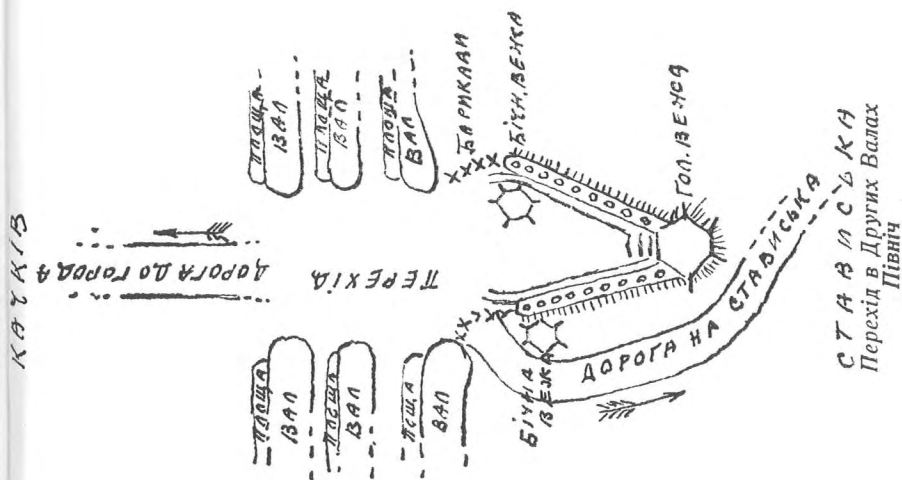

Схема Перших Головних Валів

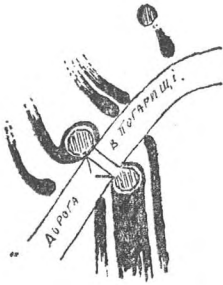

Другі Головні Вали і Середуший

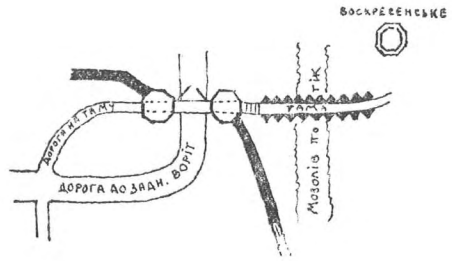

Оба рисунки до стор. 69-72

Північ

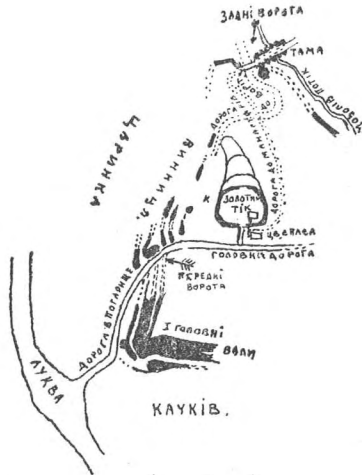

Ворота в Погарішчі
До стор. 78

Задні Ворота і Долішня Тама
До стор. 73

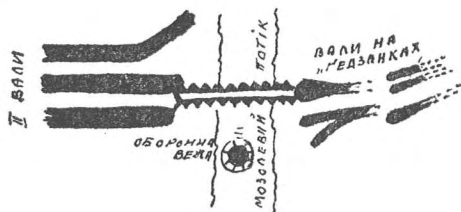
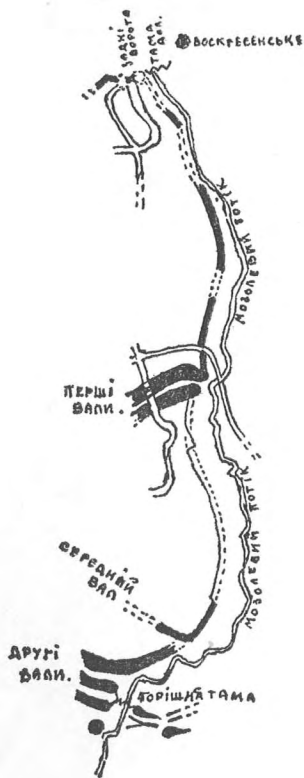
Північ

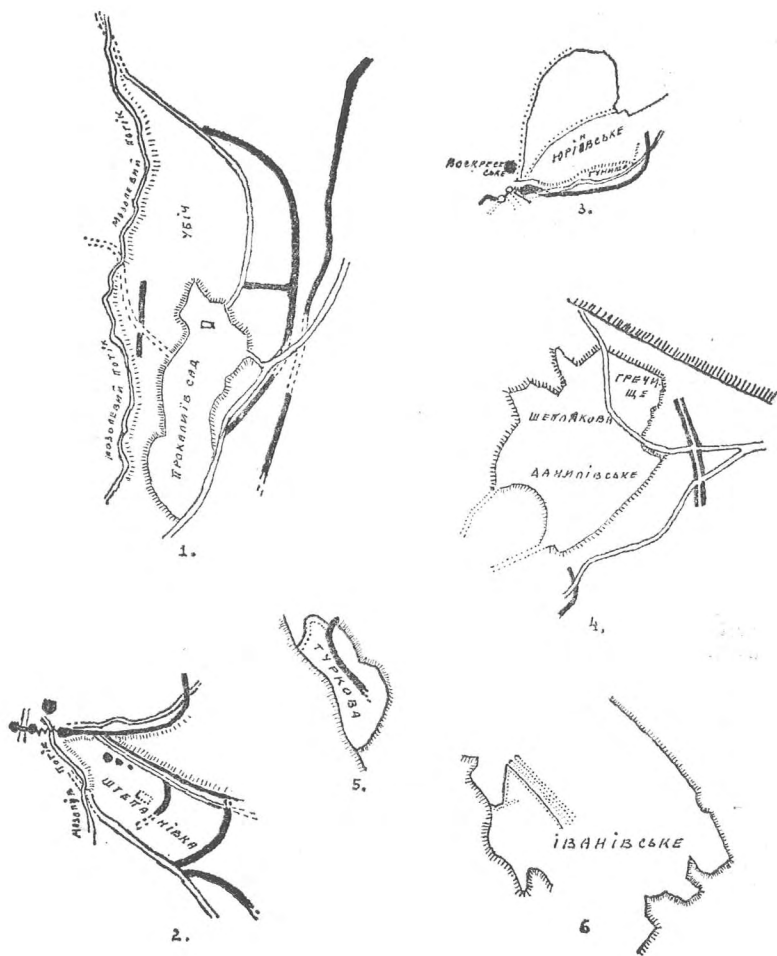
Вали на Північно-Західній Узбочі

До стор. 73

Північ

Вал у Східній Узбочі (над Мозолевим Потоким)
Горішна Тама

Манастирища та їх Укріплення

